GRANSK 2023 I

Indhold

Side 2 Et åbent hjem?
Mathias Dolmer Rasmussen, cand.scient. i antropologi, videnskabelig assistent ved Immigrantmuseet.

Side 33 Destination Helsingør
Aske Laursen Brock, Ph.d., museumsinspektør, Museerne Helsingør

Et åbent hjem?

- om hjemve og hjemliggørelse i interaktionen mellem fordrevne ukrainere og danske værtsfamilier

FORFATTER: Mathias Dolmer Rasmussen, cand.scient. i antropologi, videnskabelig assistent ved Immigrantmuseet.
EMNEORD: Flygtninge, Ukraine, Værtshjem, Hjemlighed, Praksis

Af respekt for mine informanters fortrolighed, privatliv og anonymitet, er størstedelen af navne i denne artikel pseudonymer.

Abstract

This article explores dynamics of *making* home in the context of Danish families who have hosted displaced Ukrainians during the spring of 2022. Taking empirical departure in the Danish municipality of Furesø, the article presents interview material with Danish hosts and their Ukrainian guests, as well as photos of the host homes while they have been shared. Through performative and practice-theoretical approaches, it shows how hosts and guests have done a number of things together and with the shared materiality of the host home, in order to establish a common experience of being "at home". The article argues that, despite these acts of *making* home in both a social and material sense, the host homes are neither the choice, nor the property of the Ukrainians. Accordingly, regional ideals of homeliness as soil, autonomy and ownership have been challenged. Conversely, for some hosts unmet invitations to take part in the social and material work of making home have rendered the divisions between Ukrainians and Danes, privacy and community, family and strangers *too* strong - thus threatening the host homes as *units* of safety, family relations, working community and sameness in terms of values. This calls for a conceptualisation of homemaking, not as an innate capacity of the displaced, but rather as an interactional process where refugees, host society and their respective sociocultural dispositions for the home creates a foundation on which homeliness is defined, practiced, negotiated and challenged.

Indledning

Antropologiske studier af hjemlighed har ofte taget udgangspunkt i katastrofer og pludselige brud for at forstå de kulturelle, sociale og psykologiske værdier som bliver tydelige, når det velkendte forandres

og det hjemlige forsvinder.[1] Og i takt med en verden, der i øget grad er karakteriseret ved globalisering, migration og transnational bevægelse, har den socialvidenskabelige litteratur i løbet af de seneste årtier fået øje for værdien af at undersøge, hvordan migranter, flygtninge og andre mobile grupper forholder sig til hjemmet.[2] Siden februar 2022 er disse temaer på sørgeligste vis atter en gang blevet højaktuelle. Ruslands militære aggressioner har tvunget flere millioner ukrainere til at forlade deres hjem. En række svære valg, pludselige muligheder og uventede vilkårligheder har ført dem til fremmede lande og ukendte steder, hvor de har skullet etablere en ny tilværelse uden at vide, hvor længe de kan blive, hvornår de kan vende hjem, og om der overhovedet er et hjem at vende tilbage til.

I Danmark (og andre europæiske lande) har krigen ligeledes fået tusindvis af familier til at bryde hverdagens rutine og åbne deres hjem for de mange ukrainere, der har søgt tilflugt i deres nærområde. Over flere måneder har ukrainere og danskere skullet tilpasse sig en forandret hverdag under fælles tag, og således skullet (gen)etablere en hjemlighed under nye omstændigheder. Disse kulturmøder er historiske - særligt i en dansk kontekst, hvor asylpolitikker gennem mange år har insisteret på en minimal interaktion mellem flygtninge og civilsamfund, indtil asylansøgeren har modtaget sin opholdstilladelse.[3] Samtidigt rejser de en række antropologiske spørgsmål angående hjemmet: Hvad betyder det at mangle et hjem? Hvad betyder det at *åbne* et hjem? Hvad sker der, når mennesker med forskellige kulturelle idealer og praksisser angående hjemmet skal finde frem til en fælles hjemlighed? Og hvordan kan vi forstå og konceptualisere tilfælde, hvor en sådan hjemliggørelse ikke bare lader sig gøre?

Ved at gå til disse spørgsmål gennem performative tilgange til hjemmet, viser artiklen, hvordan danskere og ukrainere har engageret sig i praksisser med at gøre sig midlertidigt hjemme i værtshjemmene og i hinandens selskab - alt imens ukrainerne har ventet på førstkommende lejlighed for at kunne vende sikkert hjem til Ukraine igen. På den måde skriver artiklen sig ind i en mængde litteratur, der viser, hvordan flygtninge kan gøre sig hjemme på fremmede lokaliteter og under barske omstændigheder. Omend denne litteratur har været betydningsfuld i forhold til at denaturalisere singulære, sedentære og rodbundne forbindelser mellem hjem og fødested - hjemmet som noget der altid *er* eller ikke *er*, enten *her* eller *der* - har disse studier samtidigt haft en tendens til at behandle hjemliggørelse som en generel, menneskelig kapacitet. Spørgsmål omkring de kulturelle og interaktionelle aspekter af flygtninges hjemliggørelse har omvendt modtaget begrænset

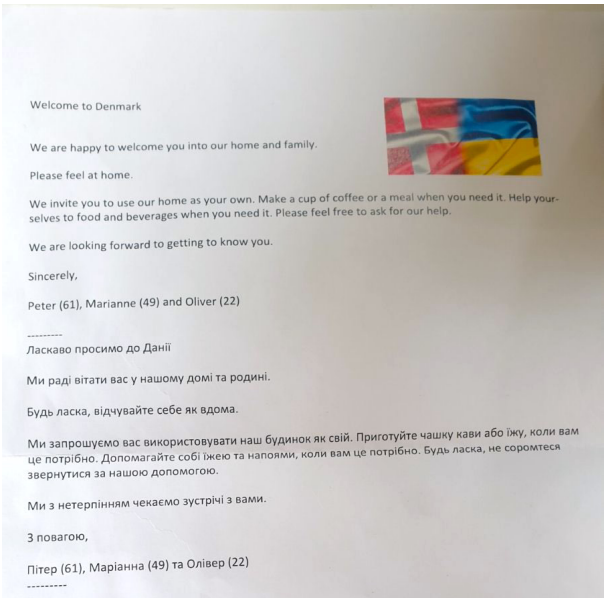
[1] Se eksempelvis Vacher: 'Hjemmet – kulminationen af en tilegnende praksis', 2008 eller Hastrup: 'PÅ SIKKER GRUND: Genhusning efter tsunamien i Tamil Nadu', 2009.
[2] Selwyn og Frost: *Travelling towards Home: Mobilities and Homemaking,* 2018, s. 2.; Beekmans, Singh og Gola: *Making Home(s) in Displacement: Critical Reflections on a Spatial Practice*, 2022, s. 11.
[3] Janýšková og Harmáček: 'Seeking asylum in Denmark: analysis of determinants in 2005–2015', 2020, s. 51.

opmærksomhed - hvordan flygtninges og værtssamfunds respektive kulturelle forståelser og praksisser angående hjemmet kan skabe potentialer men også sætte begrænsninger i hjemliggørelsesprocesserne. Med forankring i Bourdieus praksisteori, demonstrerer artiklen, hvordan flygtninges hjemliggørelse netop ikke blot er en proces mellem individer, geografiske steder og materielle omgivelser, men også mellem subjekter og deres sociokulturelle dispositioner for hjemlighed. Som jeg vil vise, har hjemmet hverken været ukrainernes valg eller ejendom, og således er ukrainske og postsovjetiske idealer om hjemmet som selvstændighed, ejendom og jord blevet udfordret. Omvendt har umødte invitationer om at tage del i husets sociale og materielle arbejde i visse tilfælde gjort opdelinger mellem ukrainere og danskere for stærke - og således er værternes ideer om hjemmet som en *enhed* for tryghed, familieliv, arbejdsmæssigt fællesskab og værdimæssig enshed blevet sat på prøve. Artiklen argumenterer for, at dette kalder på en teoretisering af hjemliggørelse - ikke som en iboende kapacitet, som fordrevne individer besidder, og som således udspiller sig i et socialt og kulturelt vakuum - men som en interaktionel proces, hvor flygtninge, værtssamfund og deres forskellige sociokulturelle dispositioner for hjemmet skaber grundlag for de måder, hvorpå hjemlighed bliver defineret, praktiseret, forhandlet og sat på prøve.

Bag værtshjemmenes mure

Ideen til denne artikel opstod i forbindelse med et bredere dokumentationsprojekt, som jeg har udført for Immigrantmuseet siden marts 2022. Projektet har haft til formål at dokumentere de ukrainske flygtninges personlige historier, oplevelser og vilkår, samt at undersøge de motivationer og oplevelser, der knytter sig til det danske civilsamfunds modtagelse af dem.

Konkret har jeg besøgt ukrainere og værtsfamilier i deres hjem - primært i Furesø Kommune. Her har jeg udført dybdegående interviews med ti af de ukrainske flygtninge, der er kommet til kommunen samt ni af de lokale beboere, der har stillet deres hjem og hjælp til rådighed for dem. Samtlige af de danske værter, jeg mødte, var mellem 40 og 70 år. En enkelt boede alene, mens resten var

Figur 1. "We are happy to welcome you into our home and family. Please feel at home". Et velkomstbrev som Dyanas værtsfamilie havde lagt på hendes værelse, da hun ankom til værtshjemmet i Værløse. Marts 2022. Billedet er taget af Dyana. Foto: Immigrantmuseet.

samlevende og/eller gift. De havde overvejende lange eller mellemlange uddannelser, var i arbejde og ejede den bolig, som de boede i og delte med deres ukrainske gæster. Alle mine ukrainske informanter var kvinder. Seks var mødre i aldersgruppen 30 til 50 år, én var bedstemor og 54 år gammel, én var 30 år og uden børn, og to var studerende på henholdsvis 17 og 21 år. Mens de fleste var kommet til Danmark og deres værtshjem sammen med deres børn, søstre eller mødre, havde enkelte taget flugten på egen hånd. Nogle steder var ukrainerne indkvarteret sammen med deres familiemedlemmer, mens andre ikke kun delte hjem med danskere, men også ukrainere, de ikke kendte på forhånd. Da få af mine informanter kunne engelsk, foregik størstedelen af mine interviews på ukrainsk eller russisk gennem en tolk.[4] Interviewsamtalerne var centreret omkring de motivationer, oplevelser og erfaringer, som relaterer sig til værter og gæsters tid under samme tag. Dette indbefattede alt fra praktiske spørgsmål om, hvordan ukrainerne har været indkvarteret, og hvordan hverdagen i værtshjemmene har foregået, til mere abstrakte spørgsmål om, hvad mine informanter forbinder og forstår ved begreberne *hjem* og *hjemlighed*.

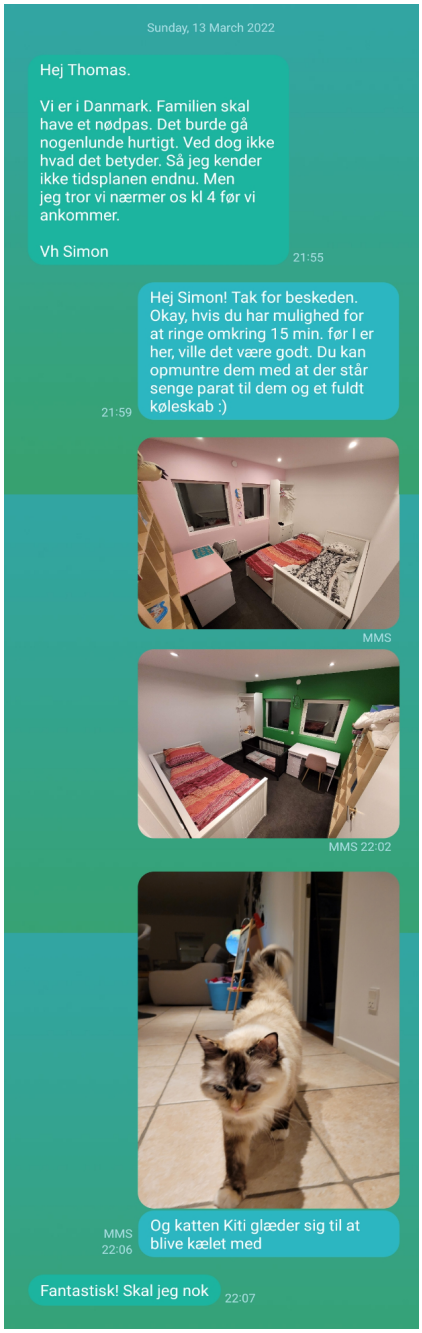
Under besøgene tog jeg fotos for at sikre visuel dokumentation af betydningsfulde genstande, vigtige situationer samt de generelle materielle vilkår, som ukrainerne har været indkvarteret under. Derudover udførte jeg foto- og genstandsdelingsøvelser, hvor informanter er blevet inviteret til at tænke med i forhold til, hvilke genstande, situationer og fotografier som ville være vigtige for museet at indsamle for at kunne fortælle om deres tid og oplevelser i Danmark. På den måde har jeg skabt et register af billeder og ting, der beretter om, hvad der er sket i- og med de danske hjem, efter ukrainerne er flyttet ind.

Furesø Kommune har fungeret som casestudie i den forstand, at det har afgrænset projektet geografisk og samtidig givet indsigt i sociale dynamikker, som overskrider kommunale og nationale grænser.[5]

---

[4] Mens flere har fremhævet de metodiske udfordringer ved at udføre interviews gennem en tolk, har andre påpeget, hvordan tolke, såfremt de er erfarne, velvalgte og grundigt indført i forskningsemnet, kan fungere som vigtige informanter med en særlig gunstig positionalitet i forhold til at forklare og oversætte sociokulturelle logikker (se eksempelvis Bragason: 'Interviewing Through Interpreters', 1997). Eftersom mange af mine interviews blev udført i krigens første måneder, hvor efterspørgslen efter ukrainsk- og russisktalende tolke var særlig stor, var oversættere med tilstrækkelig erfaring og forståelse for dokumentationsprojektet ikke altid til rådighed. I denne artikel har jeg derfor primært benyttet citater fra interviews med de ukrainske informanter, der talte engelsk, eller fra interviews, hvor det var muligt at benytte en rutineret tolk, som jeg havde tillid til og mulighed for at indføre i mine forskningsspørgsmål på forhånd. Som fremgår af denne artikel, kom tolken Tamyla eksempelvis netop til at fungere som en sådan nøgleinformant, der kunne hjælpe med at oversætte kulturelle nuancer i interviewsituationen, og som jeg sidenhen har kunnet vende tilbage til med opklarende spørgsmål angående mine interviews.

[5] Se Flyvbjerg: '*Five misunderstandings about Case-Study Research*', 2006, s. 225-6 for litteratur om de metodiske overvejelser bag casestudier. Immigrantmuseet er desuden placeret i Furesø Kommune, hvilket har betydet, at projektet og museet har kunnet spille en aktiv rolle i den inklusion og hjemliggørelse, som denne artikel handler om. For mere litteratur omkring museers potentiale for at skabe forbindelser mellem

Figur 2. En sms-korrespondance mellem værten Thomas og den frivillige chauffør, Simon, som transporterede en ukrainsk familie fra den polsk-ukrainske grænse til værtshjemmet i Værløse. Marts 2022. Foto: Immigrantmuseet

Fra hjem til værtshjem

I ugerne efter Ruslands invasion fik nyhederne om de mange fordrevne ukrainere med kurs mod Danmark adskillige familier til at transformere deres hjem. På få dage eller timer blev møbler doneret, hentet, flyttet og placeret. Hylder i køle- og klædeskabe blev tømt og deres indhold fik andre pladser. Rum blev ryddet og indrettet til nye formål og nye beboere. For selvom en stor del havde gæsteværelser stående klar, havde en lige så stor del af mine informanter behov for at rømme et eller flere af familiens soveværelser for at skabe ordentlige forhold for deres gæster. Nogle steder flyttede børnene ind på forældrenes soveværelse, mens det andre steder var forældrene, der indrettede et midlertidigt soveværelse i husets bryggers. Huset blev altså rumligt og materielt forandret for at skabe plads til de nye beboere, der var på vej. Mens disse forandringer havde rent praktiske grunde i forhold til at sikre plads og basale fornødenheder til husets beboere - såvel gamle som nye - var det samtidigt ment som gestusser, der skulle få ukrainerne til at føle sig velkomne fra start. Velkomstbreve, kurve med hygiejneartikler eller andre nødvendige basisvarer blev således placeret på de nyindrettede værelser, og beskeder med fotos heraf blev sendt til ukrainerne for at byde dem velkommen, allerede inden deres ankomst (se figur 1 og 2). Gennem materielle forandringer og sociale håndsrækninger, *gjorde* værtsfamilierne således en indsats for, at deres ukrainske gæster skulle føle sig hjemme fra første dag.

migrantgrupper og værtssamfund se Engholm: 'På Flugt - At indsamle og udstille livet på flugt', 2017; Marselis: 'Exhibiting refugee routes: Contemporary collecting as memory politics', 2021 og Müller: *The local museum in the global village,* 2020.

Figur 3. Et fællesfoto fra Annika og Jens 'udflugt til København med deres ukrainske gæster. Fotoet har fået plads på væggen med de øvrige familiebilleder i huset i Jonstrup. April 2022. Foto: Immigrantmuseet.

Det var imidlertid værtsfamilier og ikke ukrainere, der lavede disse materielle forandringer og dermed *gjorde* værtshjemmene hjemlige på vegne af deres ukrainske gæster. Således fortsatte indsatsen med at sikre ukrainernes tilvænning til husets materielle rammer efter, at de flyttede ind:

> *"Det første vi gjorde var at vise dem rundt i hele huset. Åbne skabe og skuffer for at vise, at de måtte være over det hele. Fordi det var vigtigt for os, at de følte sig hjemme og trygge. Også for at vi ikke skulle have en eller anden værtsrolle og gå og servicere og gøre alting. De skulle være selvkørende i vores hjem."*

Sådan fortalte værtsparret Annika og Jens, der fra marts til juni havde to ukrainske mødre og deres børn boende hos sig i deres hus i Jonstrup. Eksemplet viser, hvordan det var helt centralt for værterne, at deres ukrainske gæster skulle tilvænne sig husets materielle og fysiske rammer for at opløse skellet mellem gæst og vært, således at begge parter kunne føle sig hjemme i huset og i hinandens selskab. Imidlertid handlede det ikke kun om, at deres ukrainske gæster tilvænnede sig huset som allerede eksisterende materiel ramme, men at ukrainerne fik lov til aktivt at dekorere, medskabe og omforme disse rammer. Således viste de mig, hvordan de i fællesskab havde lavet perleplader, malet sten,

tegnet tegninger og indrammet fællesfotos - genstande som under mit besøg dekorerede vægge og vindueskarme, og bebudede at nye beboere var flyttet ind (se figur 3, 4 og 8).

I andre tilfælde berettede værtsfamilierne om episoder, hvor deres ukrainske gæster på eget initiativ havde spurgt, om de måtte indgå i husets og havens indretning. I en video som værten Christoffer delte med museet, viste han eksempelvis, hvordan hans ukrainske gæster havde taget initiativ til at stable brænde og feje blade i haven i Hareskovby (se figur 5):

> *"De kom ind og spurgte, om hvad de skulle gøre af bladene, og jeg tænkte: Hvad Søren snakker de om? Så de har simpelthen lige ryddet hele min huggeplads her op og stakket en masse brænde her. Det er jo helt fantastisk!"*

I et interview med Jeanette, der fra marts til juni havde to ukrainske mødre, en bedstemor og tre børn boende hos sig i sin bolig i Farum, blev lignende erfaringer bragt op:

> *"Babushka, mormoren, hun taler ikke et ord engelsk, men hun kom i går og stod udenfor og tog min hånd og så pegede over på sådan et blomsterbed, om hun ikke nok kunne få lov til at tage ukrudtet op der. Så sagde jeg: jo, det kunne hun sagtens. Så det hyggede vi os lidt med. Hun lavede meget af det, og så hjalp jeg hende lidt. Det er sådan nogle ting, vi laver sammen."*

Figur 4. Malede sten i vindueskarmen hos Annika og Jens. Maj 2022. Foto: Immigrantmuseet.

Fortællinger om en gensidig lyst til, at ukrainerne var en del af arbejdet i huset og haven var til stede i næsten samtlige af mine interviews. Som antydet i Jeanettes citat, blev denne lyst ofte forbundet med muligheden for at ukrainere og danskere kunne lave aktiviteter med hinanden. Med andre ord havde hjemliggørelsen i en materiel forstand som oftest også en social dimension.[6]

I andre tilfælde var det i højere grad gennem det sociale, at en fælles følelse af hjemlighed blev skabt. I mange værtshjem har ukrainere og danskere eksempelvis spist aftensmad sammen og lavet måltider til hinanden (se figur 6 og 7). De har taget på fælles udflugter, skovture og indkøbsture. De har passet hinandens børn og vasket hinandens tøj. De har gjort en række ting for hinanden og for deres fælles hverdag, som har reproduceret hjemmet som socialt fællesskab (nærmere end materiel enhed).

> *"Vi har gjort meget ud af at sige: I bor her. Det her er jeres hjem nu her. [..] Nu kan vi jo se, at når vi handler ind og har købt diverse ting, så kan det godt være, at vi lige troede, at vi skulle have frikadeller. Men så har de taget hakket kalv og flæsk, fordi de skulle koge suppe med kødboller i. Altså, de har forstået, at det her, det er deres hjem"* forklarede Annika og Jens.

Det er ikke kun mellem værter og gæster, at hjemlighed er blevet gjort gennem sociale aktiviteter. Flere af mine ukrainske informanter fortalte, at deres værtshjem havde dannet ramme om alt fra selvarrangerede fødselsdagsmiddage til ukrainske påskefrokoster, hvor andre fordrevne ukrainere i kommunen var inviteret med som gæster. Som Hart, Paszkiewicz og Albadra har pointeret, kan gæstfrihed netop ses som en måde, hvorpå fordrevne individer kan skabe forbindelser til et tidligere liv, hvor det stadig var muligt at invitere familie, venner og naboer til måltider, festligheder eller aftenkaffe i hjemmet.[7]

Dette engagement i arbejdet med at gøre hjem kan for ukrainernes vedkommende forstås som et udtryk for reciprocitet[8] - en symbolsk godtgørelse for den hjælp, som værtsfamilierne har givet dem. Jeg vil argumentere for, at dette er endnu et eksempel på, hvordan hjemlighed blev gjort i en social forstand. Som Mauss fremhæver, er reciprocitet netop en af de centrale måder, hvorpå men-

[6] Flere antropologer har påpeget, hvordan arbejde netop ikke kun involverer materiel produktion men også social produktion. Se eksempelvis Hojer Bruun: 'Egalitarianism and Community in Danish Housing Cooperatives: Proper Forms of Sharing and Being Together', 2011 og Passes: The Value of Working and Speaking Together: A Facet of Pa'ikwene (Palikur) Conviviality', 2000.

[7] Hart, Paszkiewicz og Albadra: 'Shelter as Home? Syrian Homemaking in Jordanian Refugee Camps', 2018, s. 375.

[8] Mauss: *The Gift - The Form and Reason of Exchange in Archaic Societies*, 1923, s. 3.

Figur 5. Ukrainere hjælper med at stable brænde i et værtshjem i Hareskovby. Marts 2022. Fotoet stammer fra en video, som Christoffer har delt med Immigrantmuseet. Foto: Immigrantmuseet.

Figur 6. Ukrainere og danskere spiser kage sammen i et værtshjem i Værløse. Marts 2022. Fotoet er taget af en af mine ukrainske informanter. Foto: Immigrantmuseet.

nesker skaber, vedligeholder og konsoliderer sociale relationer.[9] Og som Douglas pointerer, er hjemmets økonomi netop karakteriseret ved en generaliseret, forskudt og skjult reciprocitet, hvor alle bidrager til huset uden at måle værdien af deres bidrag, og uden at se deres ydelser som direkte udvekslinger.[10] Når ukrainere laver mad, vasker tøj og luger ukrudt i værtshjemmene, anerkender de således ikke kun værtsfamiliens hjælp men også deres plads i husets økonomi og den forpligtende relation der følger med - en relation, som de plejer og fortsætter gennem deres modydelser:

> ***Mathias:*** *Hvordan er jeres liv her på dette sted? I dette hjem?*
>
> ***Marharyta:*** *[...] ejeren inviterer os på aftensmad. Vi inviterer dem på aftensmad. [...] de støtter os meget. Vi bor her gratis. Vi betaler ingenting. [...] De hjælper os meget. Vi prøver at hjælpe dem tilbage, sådan rundt omkring i huset. (egen oversættelse fra engelsk).*

Hjemmet som praksis

Disse etnografiske beskrivelser viser, hvordan værtshjemmene ikke bare *er* (et fysisk sted eller et materielt objekt) men *performes* i praksis mellem ukrainske gæster, danske værter og deres delte materielle omgivelser. Eller som Vacher har beskrevet det, er *"hjem [...] noget der opstår, når tilegnelse [af boligen som materiel enhed] finder sin mest intense form, [...] hvor den kulminerer og bliver en tilstand."*[11]

Dette fokus på hjemmet som en performativ, tilegnende praksis er en efterhånden veletableret analytisk tilgang indenfor socialvidenskabelige konceptualiseringer af, hvad der sker med menneskers identitet og tilhørsforhold, når de bliver fordrevet fra deres hjem. Malkki har eksempelvis fremhævet, hvordan den akademiske litteratur har været uhensigtsmæssigt domineret af tekster, der beskriver

Figur 7. Dumplings lavet af ukrainske gæster til et fælles aftensmåltid i Jonstrup. Marts 2022. Fotoet er taget af en vært. Foto: Immigrantmuseet.

[9] Ibid.: s. 4.
[10] Douglas: 'The Idea of a Home: A Kind of Space', 1991, s. 302.
[11] Vacher: 'Hjemmet – kulminationen af en tilegnende praksis', 2008, s. 15-6.

de mentale, sociale og identitetsmæssige konsekvenser af at blive *rodløs* fra sit hjem.[12] Ifølge hende, har dette fokus på rodløshed som en patologisk og unormal tilstand medført, at man ofte overser de 'deterritorialiserede' og 'nomadiske' er, hvorpå mennesker med flygtningebaggrund kan forhandle, forandre og manipulere deres identiteter og relationer til hjem- og værtsland.[13] Selwyn og Frost har efterspurgt etnografi, der undersøger de særegne og komplekse måder, hvorpå hjemlighed blandt mobile grupper udspiller sig i kontinuummet mellem hybride identiteter og rodbunden regularitet.[14] Og Hart, Paszkiewicz og Albadra har vist, hvordan fordrevne syrere i Jordanske flygtningelejre forsøger at forbedre deres leveforhold i lejren, alt imens de stadig længes efter at vende *hjem* til Syrien ved førstkommende lejlighed.[15] På den måde fremfører de en kritik af akademiske, humanitære og populære diskurser, der anser hjemmet og tilflugtsstedet, permanens og midlertidighed som binære oppositioner, hvori det *hjemlige* gøres til en singulær, fastgjort størrelse - altid enten *her* eller *der*.[16]

Disse teoretiske foci på hjemmet som en performativ, kontinuerlig og multipel praksis mellem mennesker og ting hjælper os med at se, hvordan ukrainerne, til trods - eller måske netop på grund af deres hjem- og rodløse situation, har forsøgt at skabe sig en midlertidig hjemlighed i værtshjemmene. Dette er kun betydningsfuldt i forhold til at nuancere dominerende forståelser af hjemmet som en fastgjort, singulær enhed, men er samtidig vigtigt for at undgå at reproducere et billede af flygtninge som passive og patologiske ofre. Som Turton skriver:

> "*At betone de rædsler og den smerte som er forbundet med at miste ens hjem eller "nabolag" og sige intet - eller lidt - om arbejdet med at producere hjem eller nabolag, [...] er at behandle de fordrevne som fundamentalt defekte mennesker, der mangler hvad det kræver at være sociale agenter og historiske subjekter."* (egen oversættelse fra engelsk).[17]

[12] Malkki: 'National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees', 1992, s. 33.
[13] Ibid.: s. 35-6.
[14] Selwyn og Frost: *Travelling towards Home: Mobilities and Homemaking,* 2018.: s. 5.
[15] Hart, Paszkiewicz og Albadra: 'Shelter as Home? Syrian Homemaking in Jordanian Refugee Camps', 2018.
[16] Ibid.: s. 372.
[17] Turton i Hart, Paszkiewicz og Albadra: 'Shelter as Home? Syrian Homemaking in Jordanian Refugee Camps', 2018, s. 371-2.

Figur 8. Polina, en ukrainsk pige, er flyttet ind på værelset, hvor Jens og Annikas datter Maja normalt bor. Maj 2022. Foto: Immigrantmuseet.

Mens ukrainerne bestemt har haft behov for hjælp, har de, som vist, netop samtidigt været agenter, der ikke kun har tilpasset sig værtshjemmenes rammer og rutiner, men også aktivt har været med til at definere, medskabe og omforme deres omgivelser og omstændigheder.

Som Hart, Paszkiewicz og Albadra pointerer, er det imidlertid vigtigt ikke at romantisere flygtninges situation og handlerum ved at sammenblande ønsker om forbedring af ens umiddelbare omgivelser med en accept af status-quo.[18] Således er det centralt at understrege, at ukrainerne, trods deres engagement i *gørelsen* af en midlertidig hjemlighed, aldrig anså værtshjemmene som *deres* hjem. I de næste afsnit vil jeg diskutere, hvordan vi kan forstå og forklare dette fravær af hjemlighed. Eller sagt med andre ord: hvordan kan vi konceptualisere flygtninges hjemliggørelse, hvis det ikke nødvendigvis er en lineær proces, der slutter med tilegnelse til nye materielle omgivelser og en kropslig oplevelse af at have hjemme?

Enhver hund er en løve i sit *eget* hjem[19]

> ***Mathias:*** *Føler du dig hjemme her?*
>
> ***Marharyta:*** *Nej, jeg føler mig kun hjemme derhjemme. Det er ikke fordi, vi ikke er…*
> *Vi føler os velkomne her. Men vi vil gerne hjem. (egen oversættelse fra engelsk)*

Marharytas svar er måske ikke så overraskende, når man tænker på, at vi har at gøre med mennesker, der på et øjeblik er blevet tvunget til at forlade alt for at være gæster i et fremmed land og hjem. Som Vacher har beskrevet, kan det føles som at miste en del af sig selv, når hjemmet er væk - og det kræver derfor tid at tilegne sig nye hjemlige omgivelser.[20] Og som Rapoport har pointeret, er valg netop en af de centrale kvaliteter ved hjemlighed, og således er det usandsynligt at tvungne omstændigheder

[18] Ibid.: s. 374, 377.
[19] Ukrainsk ordsprog oversat til dansk.
[20] Vacher: 'Hjemmet – kulminationen af en tilegnende praksis', 2008, s. 6.

samtidigt kan være hjemlige omgivelser.[21] Mens studier peger på de forskellige måder, hvorpå mennesker kan skabe hjemlighed under selv de mest barske forhold, er det vigtigt at holde disse pointer for øje for at undgå at bagatellisere de svære omstændigheder, hvorunder enhver flygtning, uanset kulturel baggrund eller nationalt tilhørsforhold, er tvunget til at tilpasse sig nye omgivelser.

Som Beekmans, Singh og Gola pointerer, er hjemliggørelse imidlertid ikke kun en af de mest universelle men også en af de mest (kulturelt) specifikke processer, der findes.[22] Omend jeg anerkender de eksistentielle udfordringer, der er forbundet med at blive tvunget til at forlade sit hjem, blev det i løbet af min dataindsamling tydeligt, at et singulært, analytisk fokus på eksistentielle og universelle aspekter af flygtninges hjemliggørelse ikke til fulde kunne forklare, hvorfor Marharyta og mine andre ukrainske informanter ikke følte sig hjemme i værtshjemmene. Særligt min informant Dyana fik mig til at indse, at lokale forståelser og idealer angående hjemmet ligeledes havde betydning for, hvordan og hvorvidt ukrainerne kunne gøre sig hjemme i værtshjemmene:

> "*I starten var det meget svært mentalt, fordi jeg var vant til at bo i min egen lejlighed, til at købe mine egne varer, sætte dem i køleskabet og tage den mad, jeg ville have. Hos min værtsfamilie var det svært at tage varer i køleskabet, for jeg vidste ikke, om det var mine varer, eller om de var købt ind til mig. Det var også svært at tage penge, fordi jeg altid har været vant til selv at have penge. Her skulle jeg pludseligt tage penge fra fremmede mennesker."* (Oversat fra ukrainsk af tolk)

Selvom Dyana havde en rigtig god relation til sine værter og var dybt taknemmelig for den støtte, de havde givet hende, var det ikke hendes egne ting, penge, madvarer og familie hun levede med og kunne føle sig hjemme blandt. Mens disse forhold i sig selv ikke er så overraskende, udtrykte hun i et opfølgende interview, hvordan hun generelt ikke brød sig om at bo blandt brugte ting. "*[J]eg kan ikke, fordi jeg føler en energi, at det ikke er mit, at det kommer fra andre mennesker" u*dtalte hun som forklaring på, hvorfor hun ikke købte tøj på et loppemarked, som hendes værtsfamilie havde taget hende med til, selvom hun manglede både tøj og pengene til at købe nyt. Dyana følte sig ikke hjemme blandt ting, som hun ikke selv havde valgt, købt og ejet gennem hele genstandens levetid - og det var derfor udfordrende at skulle bo i et hjem omgivet af møbler og tøj, der enten var ejet af værtsfamilien eller doneret af andre danskere med ønsket om at hjælpe. Mens dette kunne forstås som udtryk for personlige, æstetiske præferencer, pegede hendes opfølgende udtalelser mig i retning af, at der var

[21] Rapoport: 'Thinking about Home Environments: A Conceptual Framework', 1985, s. 256; Rapoport: 'A Critical Look at the Concept of ''Home''', 1995, s. 34.
[22] Beekmans, Singh og Gola: *Making Home(s) in Displacement: Critical Reflections on a Spatial Practice*, 2022, s. 28.

nogle mere generelle, kulturelle logikker på spil. "*Vi har ikke den mentalitet i Ukraine for at købe brugte ting. Vi er ikke så meget for brugte ting"* forklarede hun.

I sit studie af hjemlighed blandt middelklassen i Post-Sovjetrusland, har Attwood argumenteret for, at 1990'ernes privatisering af boligmarkedet ovenpå årtiers kollektive og ofte kummerlige boformer har skabt en særlig stærk forbindelse mellem selvstændighed, ejerskab og hjemmet (på russisk дом / *dom*).[23] Hun viser, hvordan lovmæssigt ejerskab af ens bolig spiller en central rolle for hendes informanters følelse af autonomi og sikkerhed i hjemmet - og altså oplevelsen af hjemlighed som sådan.[24] I et lignende projekt, har Gradskova demonstreret, hvordan disse sociale og politiske reformer af det russiske boligmarked har været fulgt af en udvikling i populærkulturelle repræsentationer, der reintroducerer kvinden og kernefamilien som idealer for hjemmet.[25] Gennem data fra kvindemagasiner og online-fora, viser hun, hvordan der sættes lighedstegn mellem det 'ordentlige' hjem og det at have sit eget hjem - og hvordan den moderne russiske kvinde således risikerer at 'miste sig selv' og sin femininitet, hvis ikke hun har sit *eget* hjem.[26]

I tråd med denne litteratur, argumenterer jeg for, at Dyanas udtalelser ovenfor ikke kun er udtryk for socioøkonomisk betingede forbrugsmønstre, men samtidigt skal ses som manifestationer af nogle mere generelle postsovjetiske idealer angående hjemmet[27] - hjemmet som arena for selvstændighed og autonomi gennem privat ejendomsret, og således som antitese til tidligere generationers delte boligarealer og kollektive, statsadministrerede ejerskab. Mens mange ukrainere (til tider af lyst men som oftest af nød) har taget imod donationer af tøj, møbler og andre basisvarer, eksemplificerer Dyanas udtalelser, hvordan disse objekters brugsspor og patinerede materialitet kan fortælle historier om tidligere ejerforhold og de omstændigheder, hvorunder de er endt i ukrainernes besiddelse - de virker som påmindelser om ukrainernes pludselige eksistens i eksil, og den tilhørende geografiske og symbolske afstand som nu eksisterer mellem dem og (idealet om at have) deres *eget* hjem. Som Bourdieu pointerer, er evnen til at klassificere objekter og forbrug som god eller dårlig smag en af de centrale måder, hvorpå forskelle i sociokulturelle dispositioner manifesteres og

[23] Attwood: 'Privatisation of Housing in Post-Soviet Russia: A New Understanding of Home', 2012.
[24] Ibid.: s. 925.
[25] Gradskova: 'Home is the "place of women's strength": Gendering housing in Soviet and post-Soviet Russia', 2018.
[26] Ibid.: s. 158.
[27] Som Shapiro et al har pointeret, er der så mange lingvistiske ligheder og delte idealer i forhold kønsroller, børneopdragelse, familierelationer, religion og politisk-økonomiske forhold, at Rusland og Ukraine kan behandles som en samlet slavisk kultur (Shafiro et al.: 'Ukrainian and U.S. American Females: Differences in Individualism/Collectivism and Gender Attitudes', 2003, s. 298). Desuden har postsovjet Ukraine set en lignende privatisering af boligmarkedet, hvilket retfærdiggør at benytte Attwoods og Gradskovas analyser i en ukrainsk kontekst. For mere information omkring privatisering af det ukrainske boligmarked, se Giannatasio, Nicholas: *Privatization of Home Ownership in Ukraine*, 2020.

naturaliseres.[28] Ved at ytre sin modvillighed mod at skulle leve med brugte ting, tydeliggjorde Dyana således, hvordan hendes sociokulturelle dispositioner for hjemlighed var udfordret, og hvordan hendes forbrug af donationer derfor ikke skulle forveksles med forsøg på at *gøre* sig hjemme i værtshjemmene.

I en samtale med min ukrainske tolk Tamyla blev disse forbindelser mellem ejerskab, selvstændighed og hjemmet ligeledes italesat. Tamyla var selv flygtet fra krigen i Ukraine og boede på daværende tidspunkt i midlertidig indkvartering sammen med mange andre fordrevne ukrainere. "*Vi ukrainere bryder os ikke om at bo sammen med andre familier [...]. Vi fik nok af at bo sammen under Sovjet"* (egen oversættelse fra engelsk) svarede hun til mit spørgsmål, om hvorvidt de lavede mange aktiviteter sammen, der hvor hun boede.[29] Her var det altså ikke kun det at bo blandt brugte ting, men også det at bo med andre mennesker, der blev problematiseret.[30]

Hjem og jord

> "*Jeg har et privat hus [i Ukraine] og en have med mange blomster. Der var bede, hvor jeg dyrkede grøntsager. Hvis der er land til det nye hus, vil jeg også dyrke blomster, urter, grøntsager, buske og træer"* [31] (egen oversættelse fra engelsk)

Dette citat demonstrerer, hvordan mange af mine informanter - når de blev spurgt om, hvad de savnede ved deres liv i Ukraine - netop fremhævede værdien af, at de havde deres *egen* private bolig og således ikke var afhængige af andre menneskers hjem og hjælp. I flere tilfælde indbefattede dette fortællinger om, hvordan de ikke kun selv havde købt men også bygget deres hus, og således hvordan hjemmet som ejerskab ikke kun var forbundet med en manifestation af økonomisk selvstændighed men også en uafhængighed fra ekstern arbejdskraft i forhold til at kunne skabe sit eget hjem:

---

[28] Bourdieu: *Distinction,* 1984, s. 49.

[29] Som flere har pointeret er ukrainsk nationalidentitet netop konstrueret omkring (Sovjet)Rusland som Ukraines 'Anden' (se eksempelvis Molchanov: 'Russia as Ukraine's 'Other': Identity and Geopolitics', 2015). Ruslands fulde invasion af Ukraine har om noget blot styrket de dynamikker, hvorved det russiske (deriblandt kommunismen) bliver gjort til symbol på, hvad ukrainere ikke ønsker eller *er.*

[30] Mens ingen af mine informanter havde lignende udtalelser om deres danske værter, vil jeg argumentere for, at dette i højere grad skal ses som udtryk for ukrainernes fortsatte afhængighed af værtsfamiliernes hjælp samt min egen positionalitet som dansker, end som et tegn på, at disse følelser og oplevelser ikke var til stede i værtshjemmene.

[31] Citatet stammer fra et studie af fordrevne ukraineres psykologiske tilpasning til deres nye hjem i Slovakiet og Polen. Se Korobanova og Schulzhenko: 'Psychology of Home and Ukrainian Migrants' Socio-psychological Adaption Abroad', 2022. Mens der er flere lignende citater i mit materiale, er der ingen, der lige så tydeligt kommunikerer værdien af at have sin bolig og sin jord i samme sætning. Af kommunikationsmæssige årsager har jeg derfor valgt at inddrage dette citat.

> ***Inna:*** *Min mand og jeg byggede vores eget hus. Vi byggede på det i over 10 år. Det nåede lige præcist at blive færdigt, inden krigen startede. [...] (oversat fra ukrainsk af tolk)*

I lighed med førstnævnte citat, fortsatte Inna med at beskrive, hvordan hun elskede blomster, og hvordan hun derfor brugte al sin fritid på at designe et blomsterlandskab rundt omkring huset. "*Vi havde meget land, så vi havde god plads til at plante alle de blomster, jeg ville."* forklarede hun.

Figur 9. Et foto som Svitlana har delt med Immigrantmuseet. Fotoet viser nogle tomater, som Svitlana groede i sin have ved sit hjem nær Butja, Ukraine, før Rusland indledte sin fulde invasion i februar 2022. Foto: Immigrantmuseet.

De konnotative forbindelser mellem hjemmet og haven, som disse citater illustrerer, anslår, hvordan et mere lokalt aspekt af ukrainernes associationer mellem autonomi, ejendom og hjemmet manifesterede sig i min empiri. Indenfor den relativt sparsomme litteratur om ukrainske forståelser af hjemmet, forbindes idealet om hjemmet som frihed og autonomi nemlig ikke kun med det postsovjetiske kapitel af Ukraines historie men identificeres som en mere gennemgribende historisk mytologisering[32] af den ukrainske jord som symbol og garant for denne frihed. Mest nævneværdig i denne sammenhæng er filosoffen Vlasevych. Hun påpeger, hvordan de gentagne kampe for den ukrainske stats selvstændighed og eksistens, har gjort frihed til den vigtigste ide associeret med det ukrainske hjem.[33] "*Det ukrainske hus blev [...] set som et center for individuel frihed, tilstedeværelsen af ens adskilte, egen mening"* (egen oversættelse fra engelsk) skriver hun, og fortsætter: "*I Ukraine kunne huset ikke forestilles uden det tilhørende stykke land, hvorpå der var plantet en frugt- og rosenhave - den såkaldte ejendom som også var en del af menneskets hellige miljø"* (egen oversættelse fra engelsk).[34] Her betoner hun, hvordan hjemmet og ejendommen som arenaer for frihed og autonomi ikke er begrænset til huset som fysisk struktur, men at det også indbefatter haven, marken, jorden og den omkringliggende natur

[32] Se også Oleinik: 'On the Role of Historical Myths in Nation-State Building: The Case of Ukraine', 2019 for mere litteratur om, hvilken rolle historiske myter om frihed og individualisme har spillet i skabelsen af et nationalistisk narrativ i Ukraine.
[33] Vlasevych: 'Home-Field-Temple as Existentials of Ukrainian Culture', 2022, s. 58-9.
[34] Ibid.: s. 57.

som et mere generelt *hjem*land. Særligt 'marken' udgør, ifølge Vlasevych, en central symbolsk figur for det ukrainske hjem og land.[35] Som en landbrugsnation med særlig næringsrig jordbund, står jorden og dens dyrkning som væsentlige symboler på liv og eksistensgrundlag.[36] De bliver set som kilder til alt fra overlevelse og velstand til spiritualitet og national sammenhængskraft.[37] "*Det er derfor, at den ukrainske mentalitet er ganske sammenfaldende med Voltaires forståelse af livets mening som arbejdet med at kultivere ens have"* (egen oversættelse fra engelsk), skriver hun.[38]

Vlasevychs analyse hjalp mig med at se, at det ikke var tilfældigt, at det som oftest var gennem ønsker om at tage del i havearbejdet, at ukrainerne søgte at *gøre* sig midlertidigt hjemme i værtshjemmene. Samtidigt gav det en forståelsesramme for, hvorfor jeg modtog en del fotos af haver, hjemmedyrkede frugter og grøntsager samt såkaldte *dachaer* (дача), når jeg spurgte mine ukrainske informanter, om de ville dele billeder af deres hjem i Ukraine med Immigrantmuseet (se figur 9 og 10 for visuelle eksempler samt mere information om begrebet *dacha*). Som min informant Svitlana udtalte, da hun benyttede fotos af hjemmedyrkede vandmeloner og tomater til at visualisere hendes liv og hjem i Bucha før krigen: "*Vi ukrainere lavede meget omkring vores hjem"* (oversættelse fra ukrainsk af tolk). I tråd med Vlasevychs argument, viser disse data, hvordan mine informanters engagement i værtshjemmenes haver må forstås som særligt betydningsfulde, da disse praksisser netop har evnen til symbolsk og erindringsmæssigt at forbinde ukrainerne til den jord, det land og den frihed, hvis eksistens nu nok en gang er truet af eksterne magter. Ved at plante frø, fjerne ukrudt eller kløve brænde i værtshjemmene etablerede ukrainerne meningsfyldte og kropslige relationer til deres liv før krigen, hvor de befandt sig i deres *eget* land og således var *frie* til at kultivere deres *egen* jord.

Som vist var det samtidigt netop gennem denne bearbejdning af jorden, at de fordrevne ukrainere satte deres præg på værtshjemmenes fysiske rammer, og således kunne tage et vist ejerskab over dem. På den måde kan havearbejdet på engang forstås som en kropslig erindringspraksis for at mindes den jord, de er blevet "oprevet" fra, og en performativ tilegnelsespraksis for at slå begyndende spirer på fremmed grund.

I kontrast til Malkkis argument for at konceptualisere flygtninges identiteter som deterritorialiserede, nomadiske og rhizomatiske, viser Vlasevychs analyse og min empiri således, hvordan der eksisterer en særlig forbindelse mellem det ukrainske hjem og den ukrainske jord. "*En ukrainer, der opholder sig på et andet kontinent, er altid mentalt i sit hjem*" (egen oversættelse fra

[35] Ibid.: s. 58.
[36] Ibid.: s. 58.
[37] Ibid.: s. 58.
[38] Ibid.: s. 59.

Figur 10. Et foto som en af mine ukrainske informanter har delt med Immigrantmuseet. Fotoet er taget før Ruslands invasion i februar 2022, og viser vedkommendes proces med at bygge sin *egen* dacha (дача) udenfor Odessa, Ukraine. Dachaer er udbredt i de fleste postsovjetiske lande og refererer til jordlod eller sekundære boliger, som byboere benytter til fritid og havearbejde, typisk i sommermånederne. Uanset om der tale om et reelt hus, en simpel hytte eller blot en jordlod, er de fleste dachaer kultiverede med frugt og grøntsager til eget forbrug. Som Zavisca har argumenteret for i en russisk kontekst, opfattes dachaer netop som en måde at reproducere forbindelser til jord og land, og således til at opnå selvstændighed gennem selvforsyning. Se Zavisca: 'Contesting Capitalism at the Post-Soviet Dacha: The Meaning of Food Cultivation for Urban Russians', 2003. Foto: Immigrantmuseet.

engelsk), skriver Vlasevych og påpeger således hvordan rod- og jordbundethed netop er i centrum af det ukrainske hjem.[39] Krigen og den dertil følgende flugt har, om noget, blot styrket ukrainernes nationale identitet og forbundethed til det hjemland og den jord, der nu er delvist besat. Disse forhold fremhæver vigtigheden af at inddrage lokale tilhørsforhold, kulturelle begreber og kropslige dispositioner for hjem, jord og land, når man analyserer, hvordan flygtninge rekonfigurerer identitet og praktiserer hjemlighed i mødet med værtslandet. I tilfælde som dette, hvor fordrevne individer tager del i begrebsliggørelsen af hjemmet som en singulær, fastgjort og rodbunden størrelse, ville en

[39] Vlasevych: 'Home-Field-Temple as Existentials of Ukrainian Culture', 2022, s. 58.

tilgang, der udelukkende beskriver flugt som et spørgsmål om 'nomadiske' og 'deterritorialiserede' identiteter gøre analytisk vold mod de oplevelser af rodløshed, usikkerhed og lidelse som tvunget hjemløshed medfører. Som jeg har vist, kan rødder som metafor og figur for hjemmet imidlertid mobiliseres på nye og komplekse måder, når rodbundne individer bliver tvunget til at gøre sig midlertidigt hjemme andetsteds. Nærmere end automatisk at beskrive sådanne hjemliggørelsespraksisser som tegn på 'nomadiske' tilhørsforhold, demonstrerer etnografien fra værtshjemmene således et behov for en højere grad af analytisk opmærksomhed mod de komplekse måder, hvorpå kulturelle idealer og dispositioner for rodbundethed kan give form til flygtninges praksisser med at gøre sig hjemme i deres eksil - alt imens de venter på at kunne blive genforenet med den jord og de rødder, som de er blevet 'oprevet' fra.

Blandt fæller og familie

Jeg har nu vist, hvordan ukrainernes kulturelle idealer for hjemmet som selvstændighed, ejendom og jord har været definerende for, hvordan og hvorvidt de har kunnet gøre sig hjemme i værtshjemmene. Det var imidlertid ikke kun blandt ukrainerne, at kulturelle idealer angående hjemmet gav form til de måder, hvorpå værtshjemmene blev praktiseret. Som jeg nu vil vise, havde værtsfamilierne ligeledes en række forestillinger, forventninger og ideer angående deres hjem, der skabte grundlag for motivationen til at lade ukrainerne flytte ind og invitationerne til at lade dem deltage i arbejdet med at *gøre* hjem.

I mine interviews påpegede flere værtsfamilier, at de både havde forventet og oplevet at blive venner med deres ukrainske gæster. Hvor nogle fremhævede evnen til at tale sammen om nogle af de personlige dilemmaer, traumatiske oplevelser eller psykologiske udfordringer, som ukrainerne havde med sig, nævnte andre lysten til at dele en flaske vin (for de voksnes vedkommende) eller at sove på samme værelse (for børnenes vedkommende) som eksempler på venskabelige og emotionelle forbindelser mellem ukrainere og danskere. Flere beskrev endda relationen til deres gæster i familiære termer. Dette var tilfældet hos Merete og Simon, der havde to unge ukrainske kvinder på 17 og 21 år boende hos sig i Farum. "*Vi har jo fået to bonusdøtre ikke"* sagde de med reference til, at gæsternes alder var nær deres egne børns, og fortsatte med at beskrive relationen som et "*forpligtende familiefællesskab"*, hvor de spiste aftensmad sammen hver aften klokken 18.[40]

[40] Som fremhævet af Fox, anses hjemmet ofte som et centrum for venskabelige og familiære relationer (Fox: *Conceptualising Home*, 2007). Andre, såsom psykologen Susan Saegert, har foreslået, at samfundet "*nærmest sætter lighedstegn mellem at have et hjem og have en ægtefælle og børn"* (Saegert: 'The Role of Housing in the Experience of Dwelling', 1985) Og filosoffen Otto Friedrich Bollnow er endda gået så langt som til at sige, at det ikke er muligt for en enkelt person at etablere et hjem (Bollnow: *Human Space*, 2011).

Som Fortier har argumenteret for, sættes der ofte lighedstegn mellem ideen om 'hjemmet-som-familiaritet' og ideen om 'hjemmet-som-enshed'.[41] I mine interviews blev italesættelsen af hjemmet som et sted for trygge, nære og familiære relationer, da også ofte forbundet med en praktisk og værdimæssig enighed i forhold til, hvordan en hverdag og et hushold bør fungere. Som følgende citat af Annika og Jens viser, spillede ligheden med deres gæster netop en afgørende rolle i lysten til at gøre hjem sammen og for hinanden:

> "*Man ligner hinanden, og derfor har man lyst til at gøre noget for hinanden. Noget så lavpraktisk som at jeg har sat en vask over, og de har hængt vasketøj op.*"

Hvor ideen om "at ligne hinanden" i dette tilfælde handlede om fælles deltagelse i hjemmets pligter, var det for andre en bredere og mere abstrakt forestilling om kulturel, religiøs og værdimæssig lighed som motiverede beslutningen om at åbne deres hjem. Dette kom særligt til udtryk i forbindelse med spørgsmålet om, hvorvidt værtsfamilierne havde åbnet deres hjem tidligere eller ville gøre det igen i en lignende situation. Spørgsmålet fik flere af mine informanter til at reflektere over de mange syriske flygtninge, der kom til Danmark og resten af Europa i 2015. Mens nogle pegede på fraværet af lovgivning og politiske initiativer som muliggjorde privat indkvartering af flygtninge i 2015, var det som oftest ideer om et væsentligt lavere antal flygtninge,[42] samt en væsentligt større geografisk og kulturel afstand til Syrien, der blev bragt på banen.

> ***Palle:*** *Jamen altså, forestil dig lige at det var svenskere, der kom rendende. Ja selvfølgelig ville vi gøre det igen. Altså, det er jeg ikke et sekund i tvivl om. Og jeg har nogle gange spekuleret lidt over, da alle syrerne - nu siger jeg mange. Det var jo ikke fordi, der var nær så mange som der vistnok er nu med Ukraine. Der må jeg sige, der tænkte vi sgu ikke den samme tanke. Og det spekulerer jeg lidt på. Hvad*

[41] Fortier: 'Making Home: Queer Migrations and Motions of Attachment', 2003, s. 131.

[42] Selvom der tilbage i marts og april 2022 var tale om, at op imod 100.000 fordrevne ukrainere ville komme til Danmark, ved vi nu, at der blev givet omkring 30.200 opholdstilladelser efter særloven for fordrevne ukrainere i 2022 - "kun" 10.200 flere end de 21.000 som søgte om asyl i 2015 (Nyt fra Danmarks Statistik, 2023). Fra Danmarks Statistik fremgår det, at 8.604 ud af de i alt 21.306 asylansøgere i 2015 var syriske statsborgere (dst.dk 10.01.2023). Selvom man derfor kan sige, at antallet af opholdstilladelser til ukrainere i 2022 faktisk var væsentligt højere end antallet af asylansøgere fra Syrien i 2015, vil jeg argumentere for, at "flygtningekrisen" i 2015 ofte italesættes og forstås som en enhed. Der skelnes sjældent mellem asylansøgernes forskellige nationaliteter, historier, flugtruter og -årsager i den populære diskurs og bevidsthed vedrørende "krisen" i Danmark. Når Palle nævner syrerne, er det således fordi de udgør det største antal og har den tydeligste årsag til flugt (ie. den syriske borgerkrig) blandt de mange nationaliteter, som satte deres liv på spil for at komme til Europa i 2015. På den måde kommer de til at fungere som en 'synecdoche '- en retorisk figur, hvor de, som del, kommer til at symbolisere en bredere helhed.

er det, der har gjort det? Er det på grund af, at det er folk, som vi har en forventning om har den samme kulturelle baggrund som os selv? Som det måske er lettere at have med at gøre? Eller også kan det have meget at gøre med, hvem det egentlig var, der kom. Det her er kvinder og børn, fordi mændene jo ikke har fået lov at rejse ud. Det tror jeg godt kan have en indflydelse på, hvor mange der åbner deres hjem. [...] Altså den arabiske kultur, den er jo rigtig mandsdomineret, og den tror jeg, at vi ville have været lidt træt af at være vidne til.

Som citatet viser, var det ifølge Palle særligt væsensforskelle i kønsrollemønstre og forventningen om, at det ville besværliggøre en fælles hverdag, der afholdte dem fra at åbne deres hjem for de fordrevne syrere i 2015.[43] En lignende betragtning blev bragt op i interviewet med Jens. Ligesom Palle, tænkte han, at "*der ville være væsentligt større forskelle mellem os og en syrisk familie",* og således faldt det ham ikke ind at åbne sit hjem i 2015. Han fortsatte med at beskrive, hvordan han forestillede sig, at deres egne *"fundamentale kulturelle leveregler og spilleregler og verdenssyn"* var "*mere kompatibelt med en ukrainsk familie end en syrisk familie"*. Hvor Palle fokuserede på kønsroller, var det således ideen om kulturel og værdimæssig forskellighed i sin bredeste forstand, som Jens mobiliserede i sin rationalisering af, hvorfor han og andre danskere ikke bød syrerne velkomne i hjem og samfund tilbage i 2015. Når værtsfamilier omvendt har truffet beslutningen om at åbne deres hjem for fordrevne ukrainere, beror det således på forestillingen om en større lighed i forhold til kultur, kønsroller, religion og værdier - ligheder som de håber på, og regner med, vil afspejle sig i deres relation til hinanden og til deres delte hjem.[44]

Et (op)delt hjem

Netop på grund af disse forventninger om nære og familiære relationer samt en enshed i forhold til kultur, værdier og tilgang til hjemmet har det, trods forsøgene på at skabe en fælles hjemlighed, heller ikke altid været lige nemt for danskere at føle sig hjemme under tag med en fremmed familie fra en

[43]Som Palle her nævner, spillede kønnet på de ankomne i sig selv en afgørende rolle for mange værtsfamiliernes beslutning om at byde ukrainerne indenfor. Mens dette uden tvivl er forbundet med klassiske opfattelser af manden som *forsørger*, og kvinder og børn som nogle der skal *sørges for*, er disse opfattelser samtidigt en del af traditionelle idealer angående kønnenes arbejdsdeling og kvindens tilknytning til hjemmet. Set i det lys, kan beslutningen om at åbne hjemmet for de ukrainske kvinder og børn (men ikke de syriske mænd) ligeledes ses som et tegn på værtsfamiliernes forventning om lighed i forhold til engagement i arbejdet med at gøre hjem. I en mere eller mindre bevidst udstrækning anses de ukrainske kvinder som mere fortrolige med hjemmets arbejde, og derfor kan de nemmere passe ind i værtshjemmenes rutiner og ritualer.

[44] For mere litteratur der beskriver, hvordan dansk nationalisme og nordiske velfærdsstatsmodeller har ideologisk fundament i ideen om, at national sammenhængskræft opnås gennem lighed og enshed, se Jöhncke: 'Velfærdsstaten som Integrationsprojekt', 2007 og Gullestad: 'Invisible Fences: Egalitarianism, Nationalism and Racism', 2002.

uvant kulturel baggrund. Dette var særligt udtalt hos Palle og Beate, der følte sig utrygge i eget hjem fra første dag og generelt fortalte om en anstrengt tid med deres ukrainske gæster. Som det følgende citat viser, var det derfor særligt problematisk, at deres forventninger om deltagelse i hjemmets sociale og materielle arbejde samtidigt ikke blev mødt:

> *"I starten havde jeg lidt en forventning om, at man blev venner. At det blev nogen, man ville holde kontakt med senere. Derfor opfordrede jeg dem til at deltage. Dels at deltage i nogle måltider, dels at deltage i noget havearbejde og andre almindelige ting. Da jeg to gange havde sagt til dem, at jeg synes, de skulle komme ud og lave havearbejde, der kom hun ud en gang og sagde: Nu er jeg her for at arbejde. Og så satte jeg hende til at klippe døde gren af nogle buske i ét bed. Og da hun var færdig med det i løbet af en halv time, så gik hun igen. Så hun har ikke lyst til at involvere sig så meget. Og det kan der jo være forskellige grunde til. Altså der er jo ingen tvivl om, at hun har noget i klemme her. [...] Så jeg tror faktisk ikke, det er nogen, vi vil komme til at have kontakt med sidenhen, hvilket egentlig er ærgerligt, fordi jeg synes, det kunne være hyggeligt. Men det tror jeg faktisk ikke. Og de har aldrig så meget som én gang spurgt, om de kan hjælpe med noget. Aldrig."*[45]

Udtrykket 'at åbne sit hjem' indeholder en forestilling om, at hjemmet normalt er lukket omkring familien eller dem, man nu engang deler hus med. Da værtsfamilierne åbnede deres hjem for en fremmed familie, var det derfor netop vigtigt at gøre dem til en del af hjemmet og familien ved at invitere dem med i de sociale aktiviteter (såsom fælles måltider), og i det arbejde (eksempelvis i haven), som *gør* hjem. Palle og Beate havde en oplevelse, at deres invitationer ikke blev mødt, og derfor forblev ukrainerne'fremmede' nærmere end 'venner' i deres øjne.

Til trods for at værtshjemmene aldrig har været ukrainernes hjem, og at ukrainerne trods alt har været fremmede nærmere end familie, har værtsfamilierne alligevel haft en forventning om- og forståelse af dem som en del af hjemmet. Mens dette selvfølgelig har været tiltænkt som gestusser for at byde ukrainerne velkomne og få dem til at føle sig trygge, viser Palle og Beates oplevelser, hvordan disse forståelser og forventninger samtidig spiller en central rolle i værtsfamiliernes egen

[45] Douglas har fremhævet, hvordan synlighed og tilstedeværelse ved hjemmets samlinger netop er centralt for at kunne kontrollere, om hjemmets opgaver og forbrug bliver rimeligt og retfærdigt fordelt. Tilstedeværelse ses som handlinger i fællesskabets tegn, hvorimod pludseligt at forlade hjemmet uden at sige hvorhen og hvor længe, eller at komme hjem og gå ind på sit værelse uden at sige hej, ses som obstruktioner af det fælles. Se Douglas: 'The Idea of a Home: A Kind of Space', 1991, s. 299.

opretholdelse af hjemlighed. Omend Palle og Beate selv tilskyndede rumlige og tidslige opdelinger mellem dem og deres gæster, blev skellene mellem ukrainere og danskere, privatliv og fællesskab, familie og fremmed for tydelige, da deres gæster ikke deltog i det sociale og materielle arbejde som *gør* hjem - og således blev hjemmet som en *enhed* for tryghed, familieliv, arbejdsmæssigt fællesskab og værdimæssig enshed udfordret.

Som Vacher pointerer, er det netop situationer, hvor huset ikke føles hjemligt, der åbenbarer for dets beboere, hvad der mangler for, at de kan føle sig hjemme igen.[46] Selvom Palle og Beates oplevelser var nær enestående blandt mine informanter, er deres udtalelser derfor særligt rige på information i forhold til, hvad der er på spil, når værterne har inviteret deres gæster til at *gøre* hjem. Som antydet, var oplevelsen af en forandret og til tider udfordret hjemlighed imidlertid fælles for de værtsfamilier, jeg mødte. Til trods for overvejende positive oplevelser, var det derfor heller ikke unormalt, at værtsfamilierne var tøvende i forhold til, om de ville åbne deres hjem for en ny familie, hvis behovet skulle opstå igen i fremtiden. "*Det er ikke sådan noget, jeg tænker vi skal lige med det samme igen. Vi skal også lige nå at være familie igen og leve normalt"* forklarede Jens og understregede dermed, hvordan det lukkede og familiære hjem trods alt stadig var den mest normale og det mest ønskværdige scenarie for hans boligareal.

Hjemliggørelse, interaktion og agens

Jeg har nu vist, hvordan ukrainere og danskere har engageret sig i en række praksisser med at gøre sig hjemme i værtshjemmene og i hinandens selskab. Samtidigt har de hver især tilskrevet forskellige kulturelle idealer til hjemmet - idealer der på en gang har givet form til de måder, hvorpå de har gjort sig hjemme, haft betydning for deres motivationer bag - og opfordringer til at tage del i denne hjemliggørelse, samt spillet en rolle i de situationer, hvor værtshjemmene ikke har føltes hjemlige. Dette rejser spørgsmål angående vores konceptualiseringer af *hjemliggørelse*.

Omend den eksisterende litteratur om flygtninges hjemliggørelsespraksisser har været betydningsfuld i forhold til at dekonstruere singulære, sedentære forståelser af hjemmet og understrege flygtninges agentive kapaciteter til at gøre sig hjemme på fremmede lokaliteter, har få inddraget den rolle værtssamfund spiller i hjemliggørelsesprocesser - hvad mennesker *gør* for at få andre til at føle sig hjemme, og hvordan hjemlighed kan blive forhandlet og sat på prøve i denne sammenhæng. Hvor et sådant fokus er til stede, har det været centreret omkring de institutionelle begrænsninger som en given stat, lovgivning, politik eller indkvarteringsstrategi har lagt på mulighederne for, at flygtninge kan *gøre* sig hjemme - ikke hvilken rolle civilsamfund i en given

[46] Vacher: 'Hjemmet – kulminationen af en tilegnende praksis', 2008, s. 3.

værtsnation kan spille i disse hjemliggørelsesprocesser.[47] Ydermere er der overraskende få eksempler på analyser, der grundigt inddrager lokale kategorier for hjemlighed, indenfor den eksisterende litteratur om flygtninges hjemliggørelsespraksisser. Hjemliggørelse bliver ofte behandlet som en generel, menneskelig kapacitet, mens de kulturelle specificiteter omkring de måder, hvorpå flygtninge gør sig hjemme, forbliver overfladisk behandlet.[48] Dette har ofte haft konsekvensen at succesfulde eksempler på flygtninges praksisser med at forbedre deres situation fremhæves, mens både de eksterne, interaktionelle og internaliserede, kulturelle rammer for, hvordan og hvorvidt følelser af hjemlighed faktisk opnås kun berøres på kursorisk vis.[49]

Nærmere end et simpelt, ukompliceret og homogent forhold mellem mennesker og materialitet - hjemliggørelse som noget, der bare lader sig *gøre* - viser empirien fra værtshjemmene, hvordan hjemliggørelse må ses som en interaktionel proces, hvor lokale idealer og praksisser for hjemmet spiller en definerende rolle, når mennesker med forskellig sociokulturelle dispositioner skal finde frem til en fælles hjemlighed. Med begrebet 'interaktionel' ønsker jeg imidlertid ikke at skrive mig ind i interaktionismens konceptualisering af sociale former, som noget der opstår i den gensidige tilpasning til andre menneskers sprog, tegn og handlemønstre i en given social interaktion. Mens en sådan tilpasning bestemt har fundet sted i værtshjemmene, har disse interaktioner, som vist, været betinget af specifikke sociale, kulturelle og eksistentielle positionaliteter. Interaktionistiske tilgange er netop blevet kritiseret for at negligere overordnede samfundsstrukturer og kulturelle mønstre for mening og handling - og i denne sammenhæng erklærer jeg mig enig med Bourdieu:

> "*At beskrive objektiviserings- og orkestreringsprocesser gennem ord som interaktion og gensidig tilpasning, er at glemme, at interaktionen selv tager sin form som resultat af de objektive strukturer, der har produceret de interagerende agenters*

[47] I deres studie af syriske hjemliggørelsespraksisser i jordanske flygtningelejre, fremhæver Hart, Paszkiewicz og Albadra eksempelvis, hvordan syriske flygtninge forhandler de regulativer, som regering, NGO'er, donorer og andre institutioner har opsat for byggematerialer, infrastruktur, sikkerhed m.v. i lejrene. Imidlertid rejses der ikke spørgsmål ved, hvilken rolle nødhjælpsarbejdere og civile jordanere som individer har spillet i syrernes praksisser med at gøre sig hjemme i lejrene.

[48] Her kan vi igen benytte Hart, Paszkiewicz og Albadras studie som eksempel. For mens de overfladisk berører, hvordan det tidligere hjem i Syrien i visse tilfælde manifesterer sig i deres informanters praksis med at gøre sig hjemme i flygtningelejre, rejses der ikke spørgsmål ved, hvordan disse kulturelle idealer har skabt potentialer eller begrænsninger for, hvordan og hvorvidt syrerne har opnået en kropslig følelse af hjemlighed i lejrene. Kulturelle elementer af flygtninges hjemliggørelse bliver således behandlet på en konstaterende, nærmere end analyserende, måde.

[49] Et eksempel på en undtagelse er Navaro-Yashins diskussion af, hvordan det opleves at leve blandt de ejendele og ruiner, der blev efterladt i kølvandet på den tyrkiske invasion af Cypern i 1974 og den gensidige fordrivelse af græske og tyrkiske cyprioter som fulgte med. Her er der dog særligt fokus på, hvordan disse efterladte materialiteter sætter grænser for de fordrevnes oplevede hjemlighed, mens spørgsmål omkring hvilken rolle andre mennesker spiller i disse begrænsninger kun indirekte berøres. Se Navaro-Yashin: 'Affective Spaces, Melancholic Objects: Ruination and the Production of Anthropological Knowledge*', 2009.

dispositioner og som tildeler dem deres relative position i interaktionen og andetsteds."[50] (egen oversættelse fra engelsk).

Ved at følge Bourdieus forståelse af menneskelig praksis som et udtryk for bestemte historisk betingede strukturer, der sedimenteres som internaliserede, kropsliggjorte dispositioner, argumenterer jeg for, at interaktioner, praksisser og konflikter i værtshjemmene, må forstås som konsekvenser af mødet mellem forskellige habitus, der er produceret under eksistensvilkår, og som således har pålagt mine informanter forskellige definitioner af mulige, umulige og sandsynlige handlinger i hjemmet.[51] Flygtninges hjemliggørelse skal således ikke blot ses en proces mellem mennesker og deres materielle omgivelser, men også mellem subjekter og deres kropsliggjorte dispositioner og koncepter for hjemlighed, værtskab, gæstfrihed, bordskik og husligt arbejde m.v..

Denne interaktionelle tilgang til hjemliggørelse har ligeledes konceptuelle konsekvenser for den beslægtede agens, som Turton beskriver. At beskrive ukrainernes evne til at forbedre deres situation isoleret fra de rammer for-, forventninger om- og invitationer til deltagelse, som de danske værtsfamilier har mødt dem med, ville nemlig være at udelade et vigtigt aspekt af de måder, hvorpå handlekraft fungerer. Agens er ikke blot noget, man som individ besidder og som således foregår i et socialt vakuum - det udspiller sig i det sociale liv, hvor specifikke normer, rammer og kommunikative gestusser kan skabe rum for handling og empowerment. I stedet for et agens-begreb baseret på den negative forståelse af autonomi som fravær af ekstern indblanding i ens valg og handlinger,[52] følger jeg Mahmoods definition af agens "*[...] som en kapacitet for handling, som specifikke relationer af underordnelse skaber og muliggør"*[53] (egen oversættelse fra engelsk). For så vidt underordnelse muliggør subjekters forfølgelse af ønsker, motivationer, forpligtelser og bestræbelser i en given historisk, social og kulturel kontekst, kan subjekter opfattes som agenter indenfor de givne kulturelle, sociale og historiske forhold som har formet disse ønsker og engagementer.[54] I dette lys kan handlinger styret af traditioner, normer og endda direkte tvang (ikke blot egen fri vilje), og som har formålet at promovere kontinuitet, stasis og stabilitet (ikke blot forandring) forstås som tegn på agentive kapaciteter.[55]

[50] Bourdieu: *Outline of a Theory of Practice,* 1977, s. 81.
[51] Ibid.: s. 78.
[52] Se Berlin: *Four Essays on Liberty,* 1969.
[53] Mahmood: 'Feminist Theory, Embodiment and the Docile Agent: Some Reflections on the Egyptian Islamic Revival', 2001, s. 210.
[54] Ibid.: s. 210.
[55] Ibid.: s. 212.

I interaktionen mellem værter og gæster, har ukrainerne netop underkastet sig bestemte normer, traditioner og forventninger angående det danske hjem. Dette har indebåret en disciplinering og selvdisciplinering af ukrainerne som aktive deltagere og medskabere af hjemlighed, hvor de, ved at *gøre* hjem gennem materielle forandringer og sociale gestusser, både har forbedret deres omstændigheder, og samtidig sikret kontinuitet og stabilitet i den måde, som de danske hjem normalt har været drevet på. På den måde har værtshjemmenes sociale og materielle rammer på en gang været subjektiverende og *empowering*.

Hjemmet som modalitet

Dette fører os videre til et andet og beslægtet spørgsmål - nemlig hvordan vi forstår og konceptualiserer forholdet mellem permanens og midlertidighed, stasis og forandring, rodbundet regularitet og hybrid performativitet i flygtninges hjemliggørelsesprocesser. Omend begge grupper har engageret sig i praksisser med at gøre sig hjemme i værtshjemmene og i hinandens selskab, har deres dispositioner for hjemmet, som vist, på hver deres måde forbundet hjemliggørelsen med en reetablering af det 'normale' og 'velkendte' hjem - hjemmet som en stabil, permanent enhed baseret på regularitet og rødder i henholdsvis familien og i den ukrainske jord. Hvor ukrainerne har overført nogle af deres kulturelle praksisser for hjemlighed som selvstændighed, ejendom og jord i deres engagement med at gøre sig hjemme i værtshjemmene, har dette både tjent at skabe stabilitet i deres turbulente tilværelse men samtidigt været en måde at vedligeholde meningsfulde forbindelser til den hverdag, det hjem og den jord, som de er blevet "oprevet" fra. Ligeledes har de danske værters dispositioner for hjemmet på en gang skabt grundlag for deres invitationer og opfordringer til ukrainernes deltagelse i de performative praksisser, der *gør* hjem, og samtidigt tjent at integrere ukrainerne i hjemmets rutiner og relationer - og således reproducere hjemmet som en stabil enhed baseret på slægtskabsmæssige rødder og værdimæssig regularitet.

Som tidligere nævnt har Hart, Paszkiewicz og Albadra argumenteret for at nedbryde binære oppositioner mellem hjemmet og tilflugtsstedet, permanens og midlertidighed, mens Selwyn og Frost har efterspurgt etnografi, der konceptualiserer hjemlighed blandt mobile grupper som et kontinuum mellem hybride identiteter og rodbunden regularitet. Etnografien fra de danske værtshjem viser imidlertid, hvordan hjemmet som en rodbunden og rutinegjort størrelse, og de hybride måder, hvorpå flygtninge kan gøre sig hjemme på fremmede lokaliteter, ikke skal forstås som yderpunkter i en skala, hvor flygtninges hjemlighed kan placeres afhængig af, "om det er lidt mere af det ene eller lidt mere af det andet". Ej heller skal rodbundethed og performativitet, midlertidighed og permanens forstås som størrelser, der ukompliceret kan overføres til etnografisk realitet uden refleksioner over de komplekse måder, hvorpå sådanne begreber relaterer sig til hinanden i de fordrevnes ideer såvel som

praksis angående hjemmet - og tilsvarende i antropologens operationalisering af hjemlighed som et analytisk begreb eller som referent til lokale kategorier.

Afhængig af de måder, hvorpå kategorier som midlertidighed og permanens, rodbundet regularitet og hybrid performativitet, *gøren* og *væren* udspiller sig i denne matrix mellem mening og praksis, lokal kategori og analytisk begreb, indtager det hjemlige forskellige modaliteter. Eftersom disse modi netop relaterer sig til forskellige sider af paraplytermen hjem, kan flere modaliteter være til stede på en og samme tid og gøre sig relevante på forskellige måder, såvel etnografisk som analytisk. I ukrainernes tilfælde refererer hjemmet som rodbundet og permanent enhed primært til ukrainernes kulturelle dispositioner for hjemmets betydning - hvordan de forstår, italesætter og tilskriver mening til hjemmet, samt hvordan de ideelt set forestiller sig, at deres boligsituation er. Omvendt refererer hjemlighed som hybrid, performativ og midlertidig størrelse til de praksisser, som ukrainerne *gør* for at forbedre deres tilværelse, mens de venter på at kunne vende sikkert hjem igen. Som vist, opfattede ingen af mine ukrainske informanter værtshjemmene som deres hjem. Ej heller havde de en forståelse af, at de - gennem deres praksis - var ved at gøre sig hjemme i Danmark. I dette tilfælde er hjemliggørelse således i højere grad et analytisk begreb end en lokal kategori. Som vist betyder det imidlertid ikke, at ukrainernes forståelser og idealer angående hjemmet ikke også har manifesteret sig i ukrainernes praksis. Det er netop gennem et fokus på forholdet mellem praksis og mening, at vi kan indse, at hjemliggørelse i visse tilfælde i lige så høj grad har handlet om at bevare mindet og håbet om et normalt liv i Ukraine, som om at slå begyndende rødder et nyt sted.

I kontrast hertil viser ovenstående beskrivelser og citater, hvordan de danske værter både har *gjort* en indsats for at få ukrainerne til at være en del af hjemmet, og *italesat* hjemmet som en plastisk og performativ enhed, hvor gæsternes tilpasning til- og deltagelse i værtshjemmenes sociale og materielle arbejde opfattes som vigtige trin i deres processer med at *gøre* dem til en del af hjemmet og familien. På den måde er et performativt og hybridt hjemlighedsbegreb både til stede i værtsfamiliernes repræsentation og praksis angående hjemmet, og refererer således både til lokale kategorier for hjemmet samt til vores antropologiske konceptualisering heraf. Imidlertid har jeg vist, hvordan disse ideer om hjemmet som performativitet samtidigt har tjent at opretholde stasis, kontinuitet og regularitet i værtshjemmene - og således reproducere hjemmet som en stabil, rodbunden og permanent enhed. Ved at overføre hverdagens termer, rutiner og relationer til deres ukrainske gæster, fortsættes hjemmet netop som en *enhed* baseret på tryghed, nærhed og familieliv, og således har *hjemliggørelsen* haft en normativ direktionalitet mod (re)etablering af et hjem baseret på biologiske rødder og relationel regularitet. Denne direktionalitet har naturligvis også manifesteret sig i både ideer og praksis blandt værtsfamilierne (hjemmet som permanent, rodbunden og singulær størrelse kan på mange måder netop siges at være tættere på værtsfamiliernes egen forståelse af

deres hjem). Hvor denne hjemlighed er blevet italesat, har det imidlertid refereret til *målet* for deres hjem, nærmere end til de *midler*, som de benytter for at komme derhen.

Konklusion - mellem hjemve og hjemliggørelse

Denne artikel har demonstreret, hvordan hjemliggørelse ikke altid er ensbetydende med oplevet hjemlighed. For selvom danske værter og ukrainske gæster har gjort en række ting med hinanden og med værtshjemmenes fysiske rammer for at etablere en fælles følelse af hjemlighed, har kulturelle idealer og praksisser angående hjemmet gjort reetablering af det "normale", "velkendte" og "stabile" hjem baseret på relationel regularitet og jordbundne rødder det ultimative mål for danskere såvel som ukrainere. Når danskere og ukrainere alligevel har engageret sig i hjemliggørende praksisser, har det til dels handlet om at forbedre ukrainernes umiddelbare omstændigheder, til dels handlet om værtsfamiliernes forventninger om - og dispositioner for - at fortsætte hjemmet som en *enhed* baseret på nære og familiære relationer, og til dels handlet om de kulturelle og kropslige måder hvorpå sådanne praksisser har kunnet forbinde ukrainerne til det hjem og den jord, de er blevet tvunget til at forlade.

Nærmere end en iboende kapacitet og et ukompliceret forhold mellem mennesker og materialitet - hjemliggørelse som noget, der bare lader sig *gøre* - har jeg argumenteret for, at disse forhold kalder på en teoretisering af hjemliggørelse (og den relaterede agens) som en interaktionel proces, hvor flygtninge, værtssamfund og deres forskellige sociokulturelle dispositioner for hjemmet skaber grundlag for de måder, hvorpå hjemlighed bliver defineret, praktiseret, forhandlet og sat på prøve. I denne sammenhæng er det gavnligt at have opmærksomhed mod de forskellige modaliteter som hjemlighed indtager i spændingsfeltet mellem hybrid performativitet og rodbunden regularitet. Nærmere end binære oppositionspar eller yderpunkter på et kontinuum, har jeg netop vist, hvordan hjemlighed som rodbundethed eller performativitet kan eksistere sideløbende, referere til forskellige aspekter, niveauer og abstraktioner af det hjemlige, og ofte er gennemgribende forbundne og sammenviklede i menneskers hjemliggørelsesprocesser (som eksemplificeret gennem ukrainernes havearbejde, kan disse modi ikke bare være til stede på en og samme tid, men også referere til forskellige dimensioner af den selvsamme handling). Ved at undersøge de specifikke og komplekse måder, hvorpå performativitet og rodfæstethed, midlertidighed og permanens relaterer sig til hinanden i fordrevne individers repræsentation såvel som praksis angående hjemmet - og gøre os klart, hvilken position vores egne begrebsliggørelser af disse indtager i spændingsfeltet mellem lokale kategorier og analytiske abstraktioner - kan vi bevæge os fra en diskussion af enten/eller til både/og. Og fra et spørgsmål om hjemmet som singulært sted og begreb for flygtninge såvel som antropologer,

til at undersøge de forskellige modaliteter som hjemlighed tager i lokal og antropologisk viden og praksis.

De danske værtshjem tydeliggør således, hvordan en forståelse af hjem og tilflugtssted, hjemland og værtsnation, midlertidighed og permanens, integration og repatriering, som binære og gensidigt udelukkende størrelser, må erstattes af en mere kompleks og dynamisk forståelse af hjemlighed. Hjemlighed som noget der både kan *gøres* og kan *være - her* og *der,* midlertidigt og permanent, rodfæstet og performativt på en og samme tid. Omend dette gælder for såvel flygtningelejre som midlertidig privat indkvartering, rejser mit analytiske fokus på hjemliggørelse som en interaktionel proces mellem flygtninge og værter spørgsmålet om værtshjemmene, trods deres dynamikker af inklusion og eksklusion på baggrund af enshed, alligevel ikke har skabt bedre sociale og materielle rammer for, at de fordrevne har kunnet gøre sig midlertidigt hjemme, mens de har ventet på at kunne vende sikkert hjem igen? Og om vi i så fald kan overføre nogle af disse rammer til andre indkvarteringstyper og andre nationaliteter, når vi i fremtiden modtager flygtninge? Forhåbentlig kan artiklen være en motivationsfaktor til at tage politiske skridt i denne retning.

Litteraturliste:

Attwood, Lynne: 'Privatisation of Housing in Post-Soviet Russia: A New Understanding of Home', *EUROPE-ASIA STUDIES* 64(5), 2012, s. 903-928.

Beekmans, Luce, Gola, Alessandra og Singh, Ashika: *Making Home(s) in Displacement: Critical Reflections on a Spatial Practice*, Leuven University Press: Leuven, 2022.

Bollnow, Otto Friedrich: *Human Space,* Hyphen Press: London, 2011.

Bourdieu, Pierre: *Outline of a Theory of Practice,* Cambridge University Press: Cambridge, 1977.

Bourdieu, Pierre: *Distinction*, Routledge: London, 1984.

Bragason, Egill H.: 'Interviewing Through Interpreters', *Newsletter - Centre for Qualitative Research*, 1997.

Douglas, Mary: 'The Idea of a Home: A Kind of Space', *Social Research* 58(1), 1991.

Dst.dk (10.01.2023)

Engholm, Gitte: 'På Flugt - At indsamle og udstille livet på flugt', *Jordens Folk* 3(4), 2017, s. 52-61.

Flyvbjerg, Bent: 'Five Misunderstandings about Case Study Research', *Qualitative Inquiry* 12 (2), 2006, s. 219–45.

Fortier, Anne-Marie: 'Making Home: Queer Migrations and Motions of Attachment', I Sara Ahmad et al. (red.): *Uprootings/Regroundings - Questions of Home and Migration*, Oxford: Berg, 2003, s. 115-136.

Fox, Lorna: *Conceptualising Home: Theories, Laws and Policies*, Oxford: Hart, 2007.

Gradskova, Yulia: 'Home is the "place of women's strength": Gendering housing in Soviet and post-Soviet Russia', I Yulia Gradskova og Ildikó Asztalos Morell (red.): *Gendering Postsocialism: Old Legacies and New Hierarchies,* 2018, s. 157-171.

Giannatasio, Nicholas: *Privatization of Home Ownership in Ukraine.* Harvard Extension School: Harvard, 2020.

Gullestad, Marianne: 'Invisible Fences: Egalitarianism, Nationalism and Racism', *Journal of the Royal Anthropological Institute* 8(1), 2002, s. 45-63.

Hart, Jason, Paszkiewicz, Natalia og Albadra, Dima: 'Shelter as Home? Syrian Homemaking in Jordanian Refugee Camp', Human *Organization* 77(4), 2018, s. 371-380.

Hastrup, Frida: 'PÅ SIKKER GRUND: Genhusning efter tsunamien i Tamil Nadu', *Tidsskriftet Antropologi* 59/60, 2009, s. 143-160.

Hojer Bruun, Maja: 'Egalitarianism and Community in Danish Housing Cooperatives: Proper Forms of Sharing and Being Together', *Social Analysis* 55 (2), 2011, s. 62-83.

Janýšková, Lenka og Harmáček, Jaromír: 'Seeking asylum in Denmark: analysis of determinants in 2005–2015', *Geografisk Tidsskrift-Danish Journal of Geography* 120(1), 2020, s. 51-66.

Jöhncke, Steffen: 'Velfærdsstaten som integrationsprojekt', I Karen Fog Olwig & Karsten Pærregaard (red.): *Integration: Antropologiske perspektiver.* København: Museum Tusculanum, 2007, s. 37-62.

Korobanova, Olha og Schulzhenko, Neonila. 'Psychology of home and Ukrainian migrants' socio-psychological adaptation abroad', *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 2022.

Mahmood, Saba: 'Feminist Theory, Embodiment and the Docile Agent: Some Reflections on the Egyptian Islamic Revival', *Cultural Anthropology* 16(2),

2001, s. 202-236.

Malkki, Lisa: 'National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees', *Cultural Anthropology* 7(1), 1992, s. 24-44.

Marselis, Randi: 'Exhibiting refugee routes: Contemporary collecting as memory politics', *Museum & Society* 19(3), 2021, s. 301-316.

Mauss, Marcel: *The Gift - The Form and Reason of Exchange in Archaic Societies*, London: Cohen and West, 1923.

Molchanov, Mikhail: 'Russia as Ukraine's 'Other': Identity and Geopolitics', I Agnieszka Pikulicka-Wilczewska & Richard Sakwa (red.): *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives.* Bristol: E-international Relations, 2015.

Müller, Insa: *The local museum in the global village: Rethinking ideas, functions and practices of local history museums in rapidly changing diverse communities*, Bielefeld: Transcript Publishing, 2020.

Navaro-Yashin, Yael: 'Affective Spaces, Melancholic Objects: Ruination and the Production of Anthropological Knowledge*', *Journal of the Royal Anthropological Institute* 15(1), 2009, s. 1–18.

NYT fra Danmarks Statistik, nr. 106, 28.03.2023.

Oleinik, Anton: 'On the Role of Historical Myths in Nation-State Building: The Case of Ukraine', *Nationalities Papers* 47(6), 2019, s. 1100-1116.

Passes, Alan: 'The Value of Working and Speaking Together: A Facet of Pa'ikwene (Palikur) Conviviality', I Joanna Overing og Alan Passes (red.): *The Anthropology of Love and Anger: The Aesthetics of Conviviality in Native Amazonia*, London: Routledge.

Rapoport, Amos: 'Thinking about Home Environments: A Conceptual Framework', I Irwin Altman. & Carol M. Werner (red.): *Home Environments. Human Behavior and Environment vol. 8,* Boston: Springer, 1985, s. 255–86.

Rapoport, Amos: 'A Critical Look at the Concept of ''Home''', I David N. Benjamin et al. (red): *The Home: Words, Interpretations, Meanings, and Environments,* Aldershot: Avebury, 1995, s. 25-52.

Rhys, Owain og Baveystock, Zelda: *Collecting the contemporary: A handbook for Social History Museums.* Edinburgh: MuseumsEtc, 2014.

Saegert, Susan: 'The Role of Housing in the Experience of Dwelling', I Irwin Altman. & Carol M. Werner (red.): *Home Environments. Human Behavior and Environment vol. 8,* Boston: Springer, 1985, s. 287–309.

Selwyn, Tom og Frost, Nicola: *Travelling towards Home: Mobilities and Homemaking,* Oxford: Berghahn Books, 2018.

Shafiro, Margarita V., Himelein, Melissa J. og Best, Deborah L.: 'Ukrainian and U.S. American Females: Differences in Individualism/Collectivism and Gender Attitudes', *Journal of Cross-Cultural Psychology* 34(3), 2003, s. 297-303.

Vacher, Mark: 'Hjemmet – kulminationen af en tilegnende praksis', I: Hans Christensen (red.): *Bolig og velfærd – udvalgte artikler og papers fra Center for Bolig og Velfærd 2005- 2007*, København: Center for Bolig og Velfærd – Realdania Forskning, 2008.

Vlasevych, Tetiana: 'Home-Field-Temple as Existentials of Ukrainian Culture', *Journal of Education, Culture and Society* 2, 2022, s. 55-63.

Zavisca, Jane. 'Contesting Capitalism at the Post-Soviet Dacha: The Meaning of Food Cultivation for Urban Russians.' *Slavic Review* 62(4), 2003, s. 786–810.

Destination Helsingør

Helsingør i rejsehistorisk perspektiv, c. 1500-1970

FORFATTER: Aske Laursen Brock, Ph.d., museumsinspektør, Museerne Helsingør

EMNEORD: Helsingør, Rejse, Turisme, Mobilitet

Abstract

This article examines how the reasons for visiting Elsinore have changed over the centuries and investigates how Elsinore fits into the evolution of travel on a larger scale. Historically, Elsinore has been one of the most visited destinations in Denmark. Erik I founded the town as a destination when he granted its charter in 1426; it was intended to become a town for travelers. The majority of visitors were compelled to come to Elsinore to pay the sound toll, but this institution created a flow of people attracted to the town for its services and industry. Throughout the centuries, migrants, merchants, diplomats, soldiers, artisans, and common folk formed the foundation for the town's existence. In turn, the many travelers – mainly traveling out of necessity rather than for pleasure – who arrived in Elsinore during the early modern period, unwittingly created a town that itself became an attraction to travelers. The rise of leisure travel almost coincided with the dismantling of the sound toll in 1857. Without the sound toll, the town was in dire need of a new source of income, and the tourists who flocked to the area became a part of the solution.

Figur 1: I den tidligt moderne periode ankom de fleste rejsende til Helsingør med skib. Rejsen var ofte farefuld og fuld af afveksling. Fra slutningen af 1500-tallet og indtil 1800-tallet dominerede nederlandske skibe trafikken i Sundet. Billede: Hendrik Cornelisz. Vroom (1590-1661), Skibe i Øresund, fra Museerne Helsingørs samling.

Da H.C. Andersen ankom til Helsingør i 1826 var hans første indtryk, at han var kommet til en kedelig provinsby, ikke ulig Korsør. Men så snart han kom inden for porten, opfattede han byen som et lille København fuldt af kosmopolitisk liv: Tykke hollændere, syngende italienske matroser og scener på byens skibsbro, som bragte mindelser om London. Der var næsten ingen ende på hans begejstring over byen eller over det skønne, grønne opland.[1] H.C. Andersen var kommet til byen for at læse på byens latinskole, da rektoren på hans hidtidige latinskole i Slagelse var blevet ansat i Helsingør. Det var få studerende, som kom til byen, sammenlignet med antallet af handlende og kaptajner, som kom for at betale sundtold i byen. Hos de tilrejsende købmænd var det så som så med den poetiske åre. Da den nederlandske købmand Abraham van der Meersch ankom til Helsingør i vinteren 1674, beskrev han byen som en "åben, svinsk, tæt befolket handelsplads, men der er rigeligt med alt til livets ophold."[2] En rejse til Helsingør kunne betyde mange forskellige ting og fremkalde meget forskellige følelser.

Nogle rejser var næppe mere end en gennemrejse, mens andre rejste for at slå sig ned mere permanent. Andre igen kom for at handle, betale told eller blev udstationeret som soldat. Da Erik af Pommern indstiftede Øresundstolden i 1429, gjorde han også samtidig Helsingør til et internationalt knudepunkt, som de følgende århundreder trak mennesker til fra hele verdenen. Til alle tider har mennesker været mobile og flyttet sig fra sted til sted. Ikke alle rejser er lige lange, ikke alle rejser når frem til det ønskede mål, men rejsen har været et grundvilkår for eksistens.[3] Migrationshistorikeren Leslie Page Moch har understreget, at historiens meget varierede aktører ikke var statiske, men mobile: Det var ikke kun kongelige, adelige og det bedre borgerskab, som rejste, men langt mere forskellige lag af samfundet.[4] Igennem historien har Helsingør været et af Danmarks mest besøgte rejsemål. Igennem en række historiske nedslag søger denne artikel at illustrere, hvordan Helsingør passer ind i de større globalhistoriske rejsestrømme og tendenser i perioden 1500-1950. Artiklen belyser både, hvordan fortidens samfund var mobile, og hvordan den rekreative rejse vandt frem hos den bredere befolkning fra 1700-tallet og frem. Hvordan passer Helsingør ind i rejsens udviklingshistorie?

I sin enkleste form består en rejse af en bevægelse fra et sted til et andet. Det behøver ikke at være en lang eller besværgelig rejse. Selve ordet rejse er fra middelnedertysk og deler oprindelse med opbrud og krigstogt. Det engelske "travel" har "labourious journey, to toil, to work" som etymologisk oprindelse.[5] Langt de fleste rejser gik over kortere distancer: fra sogn til sogn, herred til herred og landsdel til landsdel.[6] I denne artikel er rejsen overordnet forstået på den måde: Det handler om bevægelse og bevægelighed. I Helsingørs tilfælde er der dog tre typer af rejse, som udgør størstedelen af rejserne til byen, og som derfor er artiklens omdrejningspunkt: migration, arbejdsrejser og den rekreative rejse. Migration er notorisk svært at definere.[7] Den gængse opfattelse er, at det drejer sig om en rejse på tværs af landegrænser eller kulturelle grænser, som resulterer i et længerevarende, hvis ikke permanent, ophold.[8] Migration tæller dog også traditionelt cyklisk migration – sæsonarbejderne, som år efter år rejste ud for at arbejde i marken sommeren over for derefter at vende hjem.[9] I den forbindelse kan det være svært at adskille migration fra arbejdsrejsen: Den

[1] Hedegaard, *H.C. Andersen og Helsingør*, 1981, s. 77-78.
[2] Petersen, *En rejse i Danmark*, 1908, s. 39.
[3] Canny (red.), *Europeans on the Move,* 1994, s. 3.
[4] Moch, *Moving Europeans*, 2003, s. 1.
[5] Frausing, *Turistlandet*, s. 6-7.
[6] Lucassen og Lucassen, 'The Mobility Transition Revisited', 2009, s. 349.
[7] Lucassen og Lucassen, 'Migration', 9–13.
[8] Manning og Trimmer, *Migration in World History*, s. 5-7.
[9] Kamen, *Early Modern European Society*, s. 59-63.

handelsrejsende, som tog fra den ene ende af Europa til den anden, lejesoldaten, som rejste rundt til slagmarker og garnisoner, eller håndværkeren, som rejste på valsen. De var ofte væk i længere tid end den migrerende sæsonarbejder. Fælles for både migrationsrejsen og arbejdsrejsen er, at de blev gjort af pligt. Individet havde en vis autonomi i rejsebeslutningen, men blev naturligvis også påvirket af ydre faktorer. I de foregående århundreder blev rejsen primært gjort af pligt og blev ikke set som noget rekreativt af flertallet af rejsende.[10] Det store brud med den typer af rejser skete med den rekreative rejse eller lystrejsen.

Det er praktisk talt umuligt at fastslå med sikkerhed, hvornår folk begyndte at rejse af lyst: Romerne gjorde det i antikken, egypterne før dem, men udbredelsen af lystrejsen for det almindelige menneske skete først i det 20. århundrede. I løbet af de seneste ca. 70 år er ferierejsen blevet synonym med rejse og mobilitet. I dag er rejsen i sig selv et mål eller en længsel. Jas Elsner og Joan-Pau Rubiés har argumenteret for, at trods fokus på rejsen som en søgen – fysisk og mentalt – og det holistiske liv, vedbliver der at være et ekko af nytteløshed i den moderne rejse. Det, som til stadighed får os til at rejse, er en længsel mod noget, som ikke er endnu.[11] Alle tre typer rejser har haft, og har den dag i dag, indflydelse på Helsingør. Bevægelsen fra sted til sted er stadig central i et livsforløb og i en bys udvikling.

Hvornår og hvordan folk første gang rejste til det område, som blev til Helsingør, ligger hen i det uvisse. De første spor efter mennesker i og omkring Helsingør er ca. 9.000 år gamle.[12] Placeringen ved det næringsrige og frodige Øresund gjorde det til et oplagt sted at slå sig ned. Siden betød Øresundstolden, at byen vedblev at være relevant, og den voksede sig til at være den tredjestørste by i Danmark.[13] Helsingør var en udpræget netværksby med intense, økonomiske og sociale forbindelser til specifikke fjerntliggende byer i stedet for til det nære opland.[14] Det betød naturligt et flow af folk fra fremmede egne til byen. Før midten af 1800-tallet var det ikke ualmindeligt, at der døde flere mennesker i byen, end der blev født, et fænomen, som siden er blevet kendt som the *Urban Graveyard Effect*.[15] Det var også tilfældet i de danske byer: På landet oplevede man de fleste år, at der blev født flere, end der døde, men i byerne – specielt i København – var der befolkningsunderskud indtil det 19. århundrede.[16] Byerne var afhængige af en konstant tilstrømning af folk udefra, hvilket betød, at der i flere storbyer var mekanismer, som kunne tiltrække folk: bedre løn, relativ religionsfrihed og tidlige versioner af socialt væsen.[17] Samtidig med disse mekanismer var der de uden jord eller uden adgang til et af de sparsomme erhverv på landet, som havde brug for arbejde og derfor søgte til byen. Denne cyklus var et centralt element i folks mobilitet, i tiden før den lystbetonede rejse blev udbredt.

Mennesker har rejst til alle tider. Selvom det kunne være dyrt at rejse; selvom der var regler angående mobilitet, såsom stavnsbåndet.[18] Tidligere videnskabelige hypoteser antog, at verdenen var statisk og stabil før den industrielle revolution, som rykkede den traditionelle levevis op med rode. Blandt andet argumenterede geografen Wilbur Zelinsky for, at rejsen og mobiliteten var forbeholdt standspersoner eller

---

[10] Frausing, *Turistlandet*, 2021, 6.
[11] Elsner og Rubiés, 'Introduction', 1999, s. 56.
[12] Grønnegaard, 'Oldtiden i Helsingør Kommune', 2018.
[13] Hvis man ser bort fra byer liggende i det nuværende Sverige, Tyskland og Norge. I den sidste halvdel af 1600-tallet var de største byer i Danmark – ud over København – Aalborg, Helsingør, Odense og Aarhus, se Degn, 'Town Development', 2008, s. 99.
[14] Mikkelsen, *Urbanisering og Bysystemer*, s. 149-151.
[15] Galley, 'Model of Early Modern Urban Demography', 1995.
[16] Johansen, *Danish Population History*, 2001, s. 110–21; Parby, 'At blive...', 2015, s. 49.
[17] Se eks. Esser, 'From Province to Nation', s. 236-276; Van de Pol og Kuijpers, 'Poor Women's Migration', s. 44-60; Brock & Van Lottum, 'Rural maritime labour migration to Copenhagen and Stockholm (1700–1800)', s. 231–252.
[18] Se eks. mobiliteten i tre sogne i Salling i perioden 1750-1850: Thomsen, 'Lykkens smedje?', 2010, s. 54–55.

exceptionelle individer.[19] Meget vand er siden løbet i åen, og nyere forskning har påpeget, at det tidligt moderne samfund rummede betydelige muligheder for individers udfoldelse af autonomi eller handlekraft. Historikeren Allyson Poska har understreget, at fortidens samfund var gennemsyret af agentiske kønsnormer. Samfundet havde en forventning om, at eks. kvinder havde handlefrihed og handlekraft til at håndtere husholdningen, mens manden arbejdede væk fra hjemmet.[20] Det kunne indebære opdragelse af børn, køb og salg af varer på det nærmeste marked, supplikskrivning i tilfælde af, at manden kom i uføre, eller at gennemføre retssager for at sikre familien velstand.[21]

På samme måde, som samfundets kønsnormer var dikteret af individets handlekraft og samfundets forventninger, var folks rejsenormer et udtryk for egen handlekraft og samfundets forventninger til individers handlekraft. Det vil sige, der var en samtidig forventning om individers handlekraft i forhold til mobilitet, som ikke kun omfattede typisk rejsende mænd – sømænd, soldater, håndværkere (navere) – eller mænd generelt. Det samme gjaldt kvinder: De bevægede sig også ofte over større distancer i det præ-industrielle samfund, fra det ene land til det andet, fra landet til byen.[22] I stedet for at anse mobilitet udelukkende som en reaktion på krig, hungersnød, religiøs forfølgelse eller det modsatte: bedre løn, mere frihed etc., bør man snarere opfatte den som et valg dikteret af individuel handlekraft og samfundsnormer. Fra år 1500 til i dag har samfundets normer, og dermed forventningerne til individernes mobilitet, ændret sig flere gange, men der er til stadighed en forventning om, at individer rejser. Det største skift var forventningen til, hvorfor man rejste. Den ændrede sig fra forventning om, at man bevægede sig for overlevelse, økonomi, ægteskab og arbejde, til en samfundsforventning om at skabe hele mennesker, hvori dannelsesrejserne samt de senere rejser med fokus på frisk luft og rekonvalescens spillede en central rolle.

Figur 2: Amsterdam var en af de vigtigste handelsbyer i den tidligt moderne periode. Specielt i 16- og 1700-tallet voksede byen og var centrum for handlen til og fra Østen, Caribien og den vigtige kornhandel i Østersøen. Byen tiltrak rejsende fra nær og fjern. Billede: Anonym, Gezicht op Amsterdam, 1664, fra Rijksmuseum, Amsterdam.

[19] Se eks. Zelinsky, 'Hypothesis of the Mobility Transition', 1971, s. 224.
[20] Poska, 'Agentic Gender Norms', 2018, s. 354–65.
[21] For eksempler på den intime økonomi, se Brock et al., 'Forum Introduction', 2022.
[22] Se eks. Moch, *Moving Europeans*, 2003, s. 14–15; Sommerseth, Ekamper og Sogner, 'Marriage Patterns', 2016, Gowing, *Domestic Dangers*, 15-17.

Årsager til at rejse: Kærlighed, arbejde og handel

På samme måde som transportformerne ændrede sig dramatisk gennem århundrederne, ændrede årsagerne til at rejse sig også. Der var naturligvis ikke altid kun én årsag til en rejse, der kunne være mange forskellige mekanismer og forskellige normer på spil. Et sigende eksempel kunne være det norske par Magnus og Barbara. I 1600-tallets Amsterdam boede sømanden Magnus med sin kone Barbara. De var født i det samme norske sogn og havde på et tidspunkt valgt at rejse fra det dansk-norske rige. Men hvad skyldes det? Magnus var sømand, og Amsterdam var en af verdens travleste havne, så det var nemt at få arbejde, og lønnen var bedre. Samtidig var der i den specialiserede nederlandske økonomi også et større marked for kvindelig arbejdskraft, så det var også muligt, at Barbara kunne finde arbejde her. Som sømand fra Norge var der også en stor sandsynlighed for, at Magnus ville blive indrulleret i den danske flåde, som i midten af 1600-tallet konstant kæmpede mod svenskerne. Måske var ønsket om at undgå døden ombord på et dansk flådefartøj grund nok til at vælge at søge bort fra Norge? Endelig fødte Barbara et barn ikke længe efter deres ankomst til Amsterdam, måske gjorde de lykkelige omstændigheder det umuligt at blive i Norge, fordi de endnu var ugifte? Uanset hvad der fik dem til at rejse, endte de som så mange andre med at forlade hjemstavnen.[23] De mange bevægelser på tværs af kloden var, uanset deres grund, centrale i skabelsen af den verden, vi kender i dag.

Ægteskab og parforhold var en af de hyppigste årsager til, at folk rejste og slog sig ned andre steder.[24] Den økonomiske virkelighed i den tidligt moderne periode gjorde dog, at mange aldrig giftede sig, men levede i et (u)frivilligt cølibat eller på grænsen af samfundets moralske normer.[25] Vesteuropæerne blev gift sent, oftest først i 30'erne, fordi man i tiden inden det industrialiserede samfund i reglen først kunne gifte sig, hvis man havde adgang til jord eller andre ressourcer, man kunne leve af.[26] For at få jord måtte man rejse, gifte sig med enker/enkemænd eller arbejde hårdt som landløs.[27] Landsbyerne og landbosamfundene var ofte så små befolkningsmæssigt, at det var nødvendigt at finde partnere uden for byen. Gjorde man ikke det, risikerede man i grelle tilfælde, at befolkningen blev indavlet.[28] Rejsen var en nødvendighed for at sikre slægten og landsbyens overlevelse.

For rejsende til Helsingør kunne ægteskaber være hjælpsomme, når man skulle slå sig ned i byen og drive forretning. Specielt nederlandske rejsende indgiftede sig i herboende nederlandske slægter, og deres vigtigste netværk vedblev at være andre nederlændere. Der er flere eksempler på anden-generations nederlændere, som giftede sig med en partner fra Nederlandene, hvorefter parret efterfølgende slog sig ned i Helsingør. Det foregik ikke kun på eliteniveau, men også hos mere jævne håndværkere.[29] De mange udefrakommende, som slog sig ned i byen, udgjorde på et tidspunkt i 1600-tallet omkring 40% af befolkningen, men antallet fluktuerede en del over årene.[30] Muligheden for at gifte sig ind i en kultur i

[23] Van Lottum og Sogner, 'Magnus Og Barbara' 2006.
[24] Moch, *Moving Europeans*, 2003, s. 34–35.
[25] Relativt mange – 10-20% – levede i cølibat, se Hajnal, 'European Marriage Pattern' 1965; Thomsen, *Uægte Børn*, 2005; Weir, 'Rather Never than Late', 1984.
[26] De Moor og Van Zanden, 'Girl Power', 2010; Carmichael et al., 'The European Marriage Pattern' 2016.
[27] Johansen, 'Jens Hansen Har En Bondegård' 2007.
[28] Brock, 'Hollænderne På Amager' 2020.
[29] Linaa, 'Danish Is as Danish Does', 2020, s. 295.
[30] Tønnesen, *Helsingørs udenlandske borgere*, 1985.

Helsingør, man allerede kendte – tysk, nederlandsk eller skotsk – var altid tilstede og var utvivlsomt med til at gøre byen til en attraktiv destination i forhold til andre handelsbyer i Østersøregionen.[31]

Årstidernes skifte, familieliv og ejerforhold skabte rytmen, som fik folk til at rejse. De mest mobile mennesker i Europa var sæsonarbejderne. Hvert år rejste tusindvis af europæere uden for deres hjemsogn for at deltage i høsten. Det var primært unge mænd og kvinder, som endnu ikke havde økonomien eller jorden til at gifte sig, der tog ud. Det fælles kendetegn for sæsonarbejdet var en betydelig forskel i indtjeningsmuligheder i afsender- og modtagerlandet, et overskud af arbejdskraft i afsenderområdet og et tilsvarende behov for sæsonarbejdskraft i modtagerlandet. I Europa er de tyske arbejdere, som i århundreder rejste til Nederlandene for at arbejde, såkaldte Hollandsgänger, et perfekt eksempel. Fra midten af 1600-tallet og frem til 1800-tallet vandrede tyskere fra især Westfalen til Nederlanderne for at høste hø til mejeriindustrien, grave tørv eller grave grøfter. Den højere løn betød, at en arbejder kunne tjene 1/3 af familiens årsindkomst på tre måneders arbejde.[32] I Danmark er de, som noget ukærligt kaldes roepolakker, et senere, men også relevant, eksempel.[33] Disse rejser fordrede afsavn og selvopofrelse for at maksimere udbyttet af rejsen: Arbejderne gik lange distancer med tungt værktøj og gennemstod farlige hjemrejser med større mængder penge. De første rejsendes oplevelser var langt fra fuld af glamourøse og attråværdige Instagram-momenter.

Der var ikke et stort landbrug i Helsingør, så den slags sæsonarbejdere blev ikke tiltrukket af byen. Men det gjorde sømænd, der ligeledes i høj grad var underlagt klimaets rytmer i deres erhverv. Sømænd var sammen med sæsonarbejdere og soldater blandt de, som oftest rejste.[34] Men årstidernes skifte betød dog, at Helsingør ikke altid var et attraktivt sted at være sømand. I januar 1613 stod fire sømænd tiltalt i Helsingørs Rådstue for at have stjålet et skib fra havnen. Et skib, som vel at mærke var ejet af majestætens tolder, byens ene borgmester, byfogeden, en rådmand og en borger. De skyldige sømænd var oprindeligt seks, men en var undsluppet, og en anden var druknet i forsøget på at stikke af, så der stod kun fire mand foran byens borgmestre og råd. Adspurgt svarede de alle, at det var de to, som ikke kunne svare for sig, der var komplottets sande bagmænd. Planen var at stjæle skibet og sætte de danske søfolk, som stadig var ombord, over på et tilfældigt skib i Kattegat og tage flere tyske eller hollandske søfolk ombord. Destinationen var kysterne omkring Spanien og Nordafrika – et sted de kaldte "*Decoste"*. Formålet for deres rejse var at komme væk fra den lange vinter og hen et sted, hvor de kunne sikre sig vintertæring. Rejsen endte for dem alle i Helsingør: Under deres flugt slog de den ombordværende danske tømrer Svend Hansen ihjel, hvilket sammen med tyveriet af skibet resulterede i en dødsstraf.[35] Der stod dog utvivlsomt nye sømænd klar til at tage deres plads. Søfarten var et farligt erhverv, hvor en gennemsnitskarriere varede ca. 12,5 år.[36] På samme måde som byerne havde behov for tilrejsende for at overleve og blomstre, havde den maritime sektor et konstant behov for nye kræfter.

Selvom de seks førnævnte sømænd ikke fandt Helsingør attraktiv nok, gjorde Øresundstolden, at byen altid var fuld af rejsende og handlende. I slutningen af 1500-tallet så man et større økonomisk skift i Vesteuropa, som gjorde Øresundstolden mere relevant og indtægtsgivende. Den nederlandske økonomi og arbejds-

[31] Linaa, 'Making of Diaspora Communities', 2020, s. 157.
[32] Moch, *Moving Europeans*, 2003, s. 40–41.
[33] Nellemann, 'Polske landarbejdere i Danmark', 1983.
[34] Van Lottum, *Across the North Sea*, 2007.
[35] Rådstueprotokol for Helsingør 26/1 1613, Rådstueprotokol for Helsingør 1612-1613, B2, Rigsarkivet.
[36] Lucassen and Lucassen, 'Revisited', s. 364.

marked ændrede sig og blev langsomt mere specialiseret. I stedet for at producere alle nødvendige produkter – specielt korn – selv, begyndte man at fokusere på andre produkter, som kunne eksporteres. Da man stadig havde brug for korn, var det nødvendigt at importere, og det blev primært de kornproducerende områder i Østersøen, som blev målet.[37] På ganske kort tid begyndte nederlandske skibe at stå for meget af den shipping, som gik igennem Øresund. Fremgangen, man oplevede i kornhandlen, frigjorde flere midler, som med tiden blev kanaliseret over i handlen og den senere kolonisering i Asien og Caribien. At markederne blev mere specialiserede, og at flere fik smag for luksusvarer som del af deres dagligdag, betød også, at flere blev beskæftiget i handlen, og flere rejste på kryds og tværs af jorden. Forbruget af luksusvarer betød på sigt, at familier begyndte at prioritere tid anderledes. Tid blev vigtig på en ny måde i familier og for individer, hvilket på sigt var med til at skabe industrisamfundet.[38]

Fra Øresundstoldens indstiftelse og frem til dens afskaffelse i 1857 var tolden den primære årsag for handelsrejsende til Helsingør. Handlende fra hele Europa indfandt sig i byen og betalte tolden. Den britiske rejsende Daniel Rogers skrev i 1588, at på Sjælland var "*no towne more frequented then Elsenoer at this presente.*"[39] Den ovennævnte nederlandske kornhandel var meget tidligt en vægtig årsag til, at skibe blev bragt til Øresund og betalte told. Det præcise antal af skibe fra forskellige nationer – Skotland, England, Hansestæderne, Østersølandene etc. – varierede gennem årene, men frem til det 19. århundrede var det hyppigst nederlandske skibe, som stod igennem Øresund, og ydermere havde deres skibe en højere tonnage end de andre lande. I 1640 alene betalte nederlandske skibe 307.845 rigsdaler i told, hvilket udgjorde 69% af den samlede inddrevne told.[40] Helsingør var så central for den nederlandske handel, at flere og flere nederlænderne slog sig ned i byen. Det østligste område i byen, Sanden, blev fra slutningen af 1500-tallet bygget til af netop nederlændere, og stedet blev snart kendt som Lille Amsterdam.[41] Byens velstand og den megen aktivitet tiltrak mere end blot købmænd og skibsklarerere, som solgte proviant til skibene. Også håndværksmestre, konsuler, diplomater og tyende blev tiltrukket af byen. Den udprægede handel, som gik igennem byen, og betalingen af tolden fungerede som en magnet på rejsende.

Jagten på den friske luft og den gode dannelse

Med udgangspunkt i adelige og kongelige skete der en mentalitetsændring i forhold til det at rejse i løbet af 16-1700-tallet. Den lystbetonede rejse, som var drevet af en længsel mod noget uhåndgribeligt, ændrede sig fra religiøs og ridderlig søgen efter frelsen og evigheden til at rumme empirisk nysgerrighed og praktiske videnskabelige interesser.[42] I renæssancen rejste samfundets bedst stillede på dannelsesrejse til de steder, som regnedes som den vestlige civilisations vugge: Italien, Grækenland og Frankrig. Der var ikke i udgangspunktet tale om en fornøjelsestur – dannelsen var det klare sigte, og turen tog gerne flere år.[43] Under rejsen ville den unge adelsmand lære Europas kulturcentre at kende, han ville stå egne ben og stifte bekendtskab med fremmede sprog, som ville give ham mere autoritet i hjemlige salondiskussioner og skabe vigtige netværk.[44] Der var dog flere samtidige røster, som mente, at de unge adelige brugte mere tid på

[37] Van Tielhof, *The 'Mother of All Trades',* 2002, s. 40–66.
[38] De Vries, *Industrious Revolution*, 2009; Van Zanden, *Rise and Decline*, 1993.
[39] Rogers, *A Discourse*, 2016, s. 111–49.
[40] Degn, 'Europæiske Handelsflåder', 2010, s. 287.
[41] Appel, 'Archaeology of Elsinore', 2020; Appel og Linaa, 'Townscape of Elsinore', 2020.
[42] Elsner og Rubiés, 'Introduction', 1999, s. 31.
[43] Chaney, *Evolution,* 1998; Towner, 'Grand Tour', 1985.
[44] Helk, Dansk-norske studierejser, 1987, s. 11.

bordellerne end på at besigtige fortidens monumenter.[45] "Nogle ofrer til Bacchus, andre hengiver sig til Venus og tilegner sig fremmede Folkeslags Nydelser og Luksus, som fører med sig hjem," beklagede Thomas Bartholin i 1674 angående de danskere, som tog på dannelsesrejser.[46]

Ud over rejserne sydpå så man også kortere rejser indenlands, som havde til formål at oplyse adlen og det bedre borgerskab. I 1785 rejste Christian Reventlow med sin huslærer og en tjener rundt i Nordsjælland til fods. Som så mange andre adelige familier tilbragte familien Reventlow sommeren på landet, og mens de ferierede her, besøgte de områdets seværdigheder og industrianlæg, alt sammen noget, som skulle bidrage til dannelsen af den unge Christian. Den lille tur var utvivlsomt inspireret af faderen Christians egen *Grand Tour*, ca. femten år tidligere.[47] Den tur gav ham en fascination og glæde ved moderne teknikker og industri, som på inspirerede til afskaffelsen af stavnsbåndet. På den unge Christians tur var de blandt andet forbi Helsingør, men turens formål i denne del af Nordsjælland var våbenfabrikken i Hellebæk, hvor specielt produktionen af håndtag til ryttersabler fascinerede.[48] Selvom Nordsjælland og egnen omkring Helsingør var mindre eksotisk end Italien og Grækenland, rummede rejsen mange af de samme elementer. Samspillet mellem dannelse, inspiration og rejse samt dannelsen af netværk fandtes ligeså tydeligt i det nære som i det fjerne.

Dannelsesrejsen udviklede sig med tiden til at være mere end blot for adlen og specielt det spirende borgerskab tog i stigende grad på lignende rejser. Sideløbende med dannelsesrejserne blev det også mere og mere udbredt at forlade de tætpakkede byers os og dårlige luft. Det var eksempelvis tilfældet med den ovennævnte familie Reventlow, der var blandt de første til at flytte på landet i sommermånederne. Den fransk-engelske gesandt og rejsende De Vrigny bemærkede allerede i 1702, at Helsingør tidligere havde været en bedre og vigtigere by end København, fordi luften i rigets hovedstad var dårlig.[49] Fra begyndelsen af 1800-tallet bevægede Københavns borgere sig hyppigere ud af byen på dagsture, specielt områder i den umiddelbare nærhed og senere længere op ad Strandvejen.[50] I 1845 blev Klampenborg Søbadeansalt anlagt, hvilket gav borgerskabet en mulighed for at følge tidens trends uden at skulle betale for at besøge et af de mere pompøse kurbade, hvor adlen slog sine folder.[51] I samme periode blev de første badehoteller i Danmark også populære; specielt vadehavsøerne med Fanø, Föhr og Sild i spidsen blev populære for det danske borgerskab.[52] I 1858 åbnede Marienlyst Slot som badehotel, og i 1870'erne blev Hornbæk for alvor populær blandt de ferierende og kunstnerne.[53]

---

[45] Frausing, *Turistlandet*, 2021, s. 18.
[46] Thomas Bartholin citeret i Helk, *Dansk-norske studierejser*, 1987, s. 287.
[47] En tur hvorpå han havde levet det udsvævende liv i Paris og kun modstræbende var vendt hjem, Helk, *Dansk-norske studierejser*, 1987, s. 289.
[48] Andersen, 'Nordsjællandsk Dannelsesrejse', 2019, s. 41–54.
[49] De Vrigny, *Travels through Denmark,* 1707, s. 131–32.
[50] Topsøe-Jensen, *Fem mil langs Øresund,* 1974, s. 176.
[51] Kristensen, 'Borgerskabets Pastorale', 2018.
[52] Lauridsen, 'Et internationalt badested', 1993.
[53] Frausing, *Turistlandet*, 2021, s. 38–39.

Figur 3: Strandene i og omkring Helsingør blev populære i midten af 1800-tallet: Folk fra København og andre dele af landet længtes efter frisk luft og strandliv, og her var Nordsjælland et nærliggende udflugtsmål. Helsingør blev forbundet med København med Nordbanen i 1863 og via Kystbanen i 1897. Billede: Godfred Christensen, Strandparti ved Hornbæk, 1906, fra Museerne Helsingørs samling.

Den Franske arkitekt Jacques-Francois Blondel argumenterede allerede i 1730'erne for, at livet på landet var sundt og rekreativt, og den bedste måde at nyde det på var i en beskeden, intim og komfortabel hustype. I Danmark førte lignende tanker til opførelsen af nordsjællandske landsteder som Sorgenfri, Sølyst, Enrum og Frydenlund.[54] Arbejderne efterlignede borgerskabet, og da de også fik ferierettigheder i begyndelsen af det 20. århundrede, benyttede de muligheden til at forlade byen. De måtte dog nøjes med noget ringere forhold end borgerskabet: Det kunne eksempelvis være et høloft hos en bondemand, hvis de kunne være stille, ryge udenfor og lade dyrene være.[55]

Helsingør havde sin egen landliggertradition, som foregreb rykindet fra København. De rige købmænd og skibsklarerere søgte allerede fra slutningen af 1700-tallet ud af Helsingør og købte store landsteder i oplandet. Ørsholt, en gård øst for Gurre Sø, var en af de først anlagte såkaldte lystgårde. Efter en brand midt i 1700-tallet, blev den opbygget som lystgård med en stor romantisk have.[56] Især de britiske købmænd

[54] Knudsen, *De første sommerhuse,* 2022, s. 31.
[55] Dahlkild, 'Ferie for folket', 1988, s. 4.
[56] Damgaard, 'Ørsholtgaard', 2008, s. 18–20.

bosiddende i Helsingør var hurtige til at opkøbe jorde og anlægge landsteder. Den britiske konsul Nicholas Fenwick opkøbte en gård nordøst for landsbyen Nyrup allerede i 1796, og den blev senere bygget om til landstedet Fairyhill. Senere købte sønnen Charles Fenwick mere jord i området og anlagde landstedet Claythorpe i engelsk stil. De udenlandske købmænd var med til at bringe tidens mode til Helsingør tidligere end andre steder i Danmark.[57]

I kølvandet på landliggerne opstod også tankerne om sommerhusene. De første danske sommerhuse var blevet bygget på Vestkysten i 1860'erne, men Danmarks første sommerhusområde opstod nord for Helsingør i Horneby Strand i 1890'erne. For at undgå sandflugt og erodering af jorden begyndte staten at anlægge plantager ved kysterne i slutningen af 1700-tallet. I takt med at efterspørgslen for land- og kystliv steg, blev det attraktivt for staten at sælge ud af plantagerne, og det var præcis, hvad der skete i midten af 1800-tallet. Som med landliggerne og dannelsesrejserne var det i første omgang det bedre borgerskab, som nød godt af de mange sommerhuse, som skød op. Men med 1960'ernes økonomiske opblomstring og bilens udbredelse blev sommerhusene i stigende grad allemandseje. I dag er der 230.000 sommerhuse i Danmark, som står som vidnesbyrd om vores forhold til fritid, frihed og forholdet til den omkringliggende natur.[58]

Turister, seværdigheder og Helsingør

Lystrejsen er gammelt fænomen, men der sker ikke desto mindre et skred i rejseformerne, som ændrede, hvad rejsen indebar, og hvem der tog på dem. Det er svært at sige med sikkerhed, hvornår turismen opstod. Nogle historikere har påpeget, at man allerede i antikkens Rom tog på ferierejser ud i landet og til stranden. Andre igen har påpeget lighederne mellem pilgrimsrejserne i middelalderen, hvor pilgrimme også tog sig tid til at besøge verdslige seværdigheder nær de hellige steder.[59] Den mest sejlivede påstand blandt tidligt moderne historikere er, at turismen opstod som et resultat af den førnævnte *Grand Tour*, hvor folk flokkedes til antikkens store stæder på pakkerejser. Der var ikke desto mindre rejseformer, som mindede mere om turismen end dannelsesrejsen gjorde det i perioden før industrialiseringen.[60]

I Nederlandene, Frankrig og på De Britiske Øer, så man allerede fra 1700-tallet og frem rejsende, som tog på *somertogjes,* eller sommerture, til omkringliggende storbyer og pictoresque områder i kortere perioder. Ydermere var det en mere varieret gruppe mennesker, som tog på denne slags rejser. Mænd og kvinder af lavere stand end de, som normalt tog på lystrejser og dannelsesrejser, rejste også på sommerferier i 1700-tallet.[61] Siden slutningen af 1700-tallet har turismeindustrien skabt nye former for kulturel produktion og et luksusforbrug af især tid i form af ferierejser, oplevelsespakker og kvalitetstid med familien.[62] Den aktive brug af fritid uden direkte økonomiske eller dannelsesmæssige bagtanker var et tidligt brud med tidligere tiders arbejdsrejser.

Turismen har med andre ord sine tydelige rødder i perioden før den industrielle revolution. Men samtidig gik masseturismens opblomstring og demokratisering af fritidsrejsen på verdensplan utvivlsomt hånd i hånd med transportrevolutionerne, forhandlinger på arbejdsmarkedet og en generel overbevisning om vigtigheden af fritid og livskvalitet. Efterhånden som billig massetransport – først tog, busser og senere rutefly

[57] Larsen, 'Charles Fenwick', 1999, 17–21; Damgaard, 'Landstedet Claythorpe', 1999, s. 11–16.
[58] Knudsen, *De første sommerhuse*, 2022.
[59] Lomine, 'Tourism in Augustan Society', 2005; Davies, 'Pilgrim-Tourism', 1994.
[60] Urry, *The Tourist Gaze*, 2002.
[61] Verhoeven, 'Forshadowing Tourism', 2013.
[62] Löfgren, *On Holiday*, 1999, s. 13.

– vandt frem, blev det også muligt for almindelige mennesker at rejse over længere distancer og i længere tid. Den folkelige turisme hang i Danmark nøje sammen med et stigende ønske om fritid og frihed blandt arbejdere. I Danmark betød ferieloven fra 1938, at ferien blev yderligere demokratiseret, da alle arbejdere fik ret til to ugers årlig ferie med løn.[63] Arbejderne i Europa begyndte generelt at feriere mere i begyndelsen af det 20. århundrede, men det store skifte kom først efter Anden Verdenskrig, hvor flere folk rejste over længere afstande.[64]

Figur 4: Kronborg vogtede indsejlingen til Øresund på sjællandssiden. Slottet fungerede både som et symbol for den danske kongemagt og som et vartegn for de rejsende, der sejlede ind og ud af Østersøen. Takket være Shakespeares Hamlet og tolden blev slottet kendt verden over. Billede: fra Museerne Helsingørs samling. Joachim Ferdinand Richardt, Udsigt over Kronborg og dets bastioner, før 1895, fra Statens Museum for Kunst.

Folk rejste gerne langt for at opleve verdens mange seværdigheder og attraktioner. I Helsingør trak specielt én seværdighed tidligt mennesker til. Da den franske søofficer Guillaume-Louis-Alexandre de Bordes de Folligny besøgte Helsingør i 1739, bemærkede han, at "*ved denne By er der intet bemærkelsesværdigt uden Fæstningen.*"[65] Den 26. maj 1769 ankom den britiske rejsende Joseph Marshall til Helsingør fra København. Han var på vej til Stockholm og havde egentlig håbet på at komme så tidligt af sted fra København, at han

[63] Dahlkild, 'Ferie for folket', 1988.
[64] Gråbacke, *När folket tog semester*, 2008.
[65] de Muckadell (red.), *Tidsskrift for Søvæsen 1922*, 1923, s. 250.

kunne nå til Sverige samme dag. Men da han nåede frem til Helsingør, var dagens sidste færge sejlet, og i stedet måtte han indlogere sig på et elendigt værtshus. Måske var det grunden til, at han var meget lidet imponeret af Helsingør. I hans øjne var byen lille, meget dårligt bygget og kun nævneværdig på grund af Sundtolden og Kronborg, som han dog heller ikke var voldsomt imponeret af.[66] Det var med andre ord så som så med påskønnelsen af byen blandt de besøgende, som efterfølgende skrev om det. Men netop Kronborg trak allerede fra tidlige tider folk til. Ikke kun spioner fra Sverige, som eks. maleren Pieter Isaacsz, men også rejsende som englænderen Fynes Moryson, som i 1617 klædte sig i købmandsklæder og betalte en klækkelig sum til vagten for at komme ind at bese slottet. Han fandt udsigten over Sundet fra slottet smuk grundet de mange skibe, men følte stadig, at han havde betalt for meget for besøget.[67] Skuffende eller ej forsatte Kronborg med at være en attraktion, som tiltrak folk fra nær og fjern.

Shakespeares Hamlet er ligeledes uløseligt forbundet med Kronborg og har også i århundreder været med til at trække besøgende til byen. Shakespeare selv besøgte næppe Helsingør, men engelske skuespillere, soldater og diplomater besøgte tidligt Kronborg på grund af Hamlet. Ud over slottet har byen siden 1700-tallet forsøgt at gøre forbindelsen til Hamlet og Shakespeare endnu tydeligere ved at anlægge Hamlets grav, som siden 1858 har ligget i Marienlyst parken.[68] Allerede i 1787 var parken af nogle kendt som Hamlets Park: Da den sydamerikanske revolutionær Francisco de Miranda besøgte Helsingør, besøgte han parken, som han havde fået at vide var opkaldt efter Shakespeares tragiske helt. Senere oplyste en lokal, monsieur D'Aubert, ham, at han aldrig havde hørt parken omtalt sådan.[69] Da den franske skuespillerinde Sarah Bernhardt besøgte Helsingør 100 år senere var Hamlets grav blevet flyttet til parken, men det højnede ikke hendes oplevelse. Hun fortrød sit besøg, da hun ikke følte, at virkeligheden levede op til forventningen: Søjlen, som repræsenterede Hamlets grav, var grim og sørgmodig.[70] Den moderne rejsendes paradoks kan koges ned til, at man som rejsende higer efter en fortid, hvor nutidens fragmenter hænger sammen i en ideel helhed. I stedet må man nøjes med en mosaik, som man forsøgsvis kan kalde autentisk. I Sarah Bernhardts tilfælde hang fragmenterne ikke sammen, i stedet blev turisten skuffet i sin jagt på den autentiske oplevelse.

Det er påfaldende, at en af de allerførste turistguides for udenlandske turister, Henrik Pontoppidans *Reisebilder aus Dänemark* fra 1890, ikke nævner Helsingør med et ord. Kronborg bliver beskrevet, Sundet og sundtolden bliver beskrevet, Strandvejen og de skovklædte strækninger mod København bliver beskrevet, men Helsingør er ikke nævnt som en seværdighed.[71] Den danske turistforening føjede i udgangspunktet Nordsjælland og dermed også Helsingør til København. Det var et område hvortil man tog på ekskursioner fra hovedstaden – "den ortodokse Trekanttur fra København over Helsingør og Hillerød" – og blev præsenteret som den danske Riviera, men sjældent som et selvstændigt besøgsmål.[72] Helsingør havde tidligere gjort sig forhåbninger om i stigende grad at tiltrække udenlandske turister, og det første årti af det 20. århundrede oprettede man Turistforeningen for Helsingør og Omegn i håbet at tiltrække yderligere turister til byen. Specielt Hamletspillene på Kronborg skulle være et trækplaster, og senere satsede man stort på, at den storstilede 500-års byjubilæumsfejringen i 1926 kunne tiltrække folk fra verden over. I anledning

[66] Marshall, *Travels,* 1772, s. 205.
[67] Noldus og Roding, *Pieter Isaacsz*, 2007; Moryson, *Itinerary,* 1617, s. 133–34.
[68] Madsen, *Monumenternes Helsingør*, 1997, s. 12–14.
[69] Rostrup, *Miranda i Danmark*, 1985, s. 51–52.
[70] Bernhardt, *Double Life,* 1977, s. 345.
[71] For beskrivelsen af Kronborg, sundtolden og Sundet, se Pontoppidan, *Reisebilder,* 1890, s. 90–92.
[72] Frausing, 'Et Lykkeligt Fornuftsægteskab?', 2010, s. 42–44; Boesgaard (red.), *Nord-Sjælland,* 1942, s. 17–18.

af sidstnævnte var håbet at lokke 200.000 besøgende til byen, men der kom kun ca. 100.000, og budgettet steg fra 150.000 kroner til 400.000, en stigning på ca. 8,5 millioner i nutidskroner. Det endelige underskud var på 107.000 kroner, hvilket ledte til stor utilfredshed, og slutteligt måtte Turistforeningen erklære sig konkurs.[73] Jagten på den flygtige turist var mislykkedes trods masser af politisk og folkelig velvilje for projektet.

Figur 5: Borgmester Peder Christensen var blandt de ivrigste fortalere for at gøre Helsingørs fortid en prominent del af byens fremtid. Således var han en af bagmændene bag den pompøse fejring af Helsingørs 500 års jubilæum i 1926, som blev fejret med ridderturnering, Shakespeare-spil og hekseafbrænding. Billede: Johannes C. Nørretranders, Peder Helsingørs borgmester Peder Christensen i Marienlysts have, 1941, fra Museerne Helsingørs samling.

Konklusion: Destination Helsingør

Helsingør blev grundlagt som de rejsendes by. Igennem århundreder har tilflyttere, købmænd, diplomater, prostituerede, soldater og ferierende skabt grundlaget for byens eksistens. De mange, som rejste i sundtoldstiden, oftest af pligt og på grund af samfundets forventninger, skabte uden at vide det den by, der blev til en attraktiv kulturby. Helsingørs historie er i sig selv et fremragende eksempel på, at mobiliteten ikke kom med moderniteten. Snarere tværtimod. I sin beskrivelse af byen fra 1757 fremhævede præsten Ludvig Boesen byen som "en af de meest bekiendte og fornemmeste Stæder i Riget."[74] Og det vedblev den med at være indtil Sundtoldens ophør i 1857. Herefter ændrede byen langsomt karakter, og fra 1882 blev byen i højere grad præget af værftet, arbejderne og den kultur, der fulgte med. Mange af de fornemme huse i byen gik i forfald; i 1970'erne var mere end halvdelen af den gamle bykernes bygninger, 900 ud af 1400 boliger,

[73] Mikkelsen, *Kong Peder*, 1991, s. 97.
[74] Boesen, *Helsingøers Beskrivelse*, 1757, fortale.

modne for nedrivning.[75] I 1973 besluttede de folkevalgte i Helsingør, at byen skulle saneres i stedet for at rive de gamle huse ned, som man så mange andre steder i landet. Det betyder, at man nu, 50 år senere, kan se dele af den gamle by i al sin historiske vælde. En undersøgelse publiceret i december 2022 fandt, at byens mest besøgte attraktion er Stengade og byens gamle centrum efterfulgt af Kronborg.[76] Man kan sige, at det var Helsingørs held, at turismen og lystrejsen blev moderne ca. samtidig med, at øresundstolden blev afviklet i 1857. Selvom byens skønhed og attraktioner næppe tiltrak samme mængder af rejsende, som tolden havde gjort tidligere, betød den tidlige turisme ikke desto mindre, at Helsingør vedblev at være en destination, som folk flokkedes til. I stedet for handel og told var det strand, leben og Kronborg, som trak. Her snart mere end 150 år efter turisternes indtog i Helsingør er de vigtigere end nogensinde før. Byen er stadig de rejsendes by, men årsagen til rejsen har ændret sig.

Samfundets forventninger til individets mobilitet og rejsemønstre ændrede sig umærkeligt i tiden. I den tidligt moderne periode forventedes det, at folk flyttede sig af pligt og for at sikre sit eget og familiens eksistensgrundlag. Industrialiseringen medførte et mobilitetsparadoks. På den ene side betød de stationære fabrikker samt effektiviseringer i landbruget og til søs, at færre flyttede sig for sæsonarbejde. Men omvendt betød den demografiske udvikling og skabelsen af et landløst proletariat en voldsom stigning i migration fra kontinent til kontinent. Bevægelsen over den korte distance, som fulgte årstidernes gang, blev afløst af massebevægelser i abrupte mønstre dikteret af lokale økonomiske realiteter og muliggjort af transport med dampskib og tog. De fundamentale årsager til, at folk rejste, mindede om det, som tidligere fik folk til at flytte, men rejsen var længere og ofte permanent. Sideløbende med denne udvikling begyndte samfundets bedrestillede at rejse af lyst i større antal end tidligere. Der var de, som tog på dannelsesrejser indlands og udlands, men det største nybrud i 1800-tallet kom med lystvillaerne og landliggerne. Kampen for frisk luft, frihed og oplevelser førte nu også det arbejdende folk ud af byen og ud til kysten, lyset og vandet. Vi rejser stadig, og i stigende grad ferierer vi; i dag er der en forventning om, at man rejser på ferie og længes mod friheden.

Litteraturliste

Utrykte Kilder

Rådstueprotokol for Helsingør 1612-1613, B2, Rigsarkivet.

Rådstueprotokol for Helsingør 26/1 1613, B2, Rigsarkivet.

Trykte Kilder

Andersen, Jesper Munk: 'En Nordsjællandsk Dannelsesrejse 1785', *Alle Tiders Nordsjælland: Museum Nordsjællands Årbog 2019*, 2019, s. 41–54.

[75] Hjertholm og Søren Schandorf, 'Unikke Restaurering', 2022, s. 42–43.
[76] Mogstad, 'Ny Liste' 2022.

Appel, Liv: 'The Archaeology of Elsinore and the Sand', I Jette Linaa (red.): *Urban Diaspora: The Rise and Fall of Diaspora Communities in Early Modern Denmark and Sweden*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2020, s. 95–118.

Appel, Liv, og Jette Linaa: 'The Townscape of Elsinore: Reconstructing the Street Layout, Plot Structure and Population Profile of a Demolished Part of Town'. I Jette Linaa (red.) *Urban Diaspora: The Rise and Fall of Diaspora Communities in Early Modern Denmark and Sweden*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2020, s. 119–50.

Bernhardt, Sarah: *My Double Life: The Memoirs of Sarah Bernhardt*, London: Owen, 1977.

Boesen, Ludvig: *Den Ved Øresund Beliggende Anseelige Stad Helsingøers Beskrivelse Angaaende Dens Navne, Grændser, Skikkelse, Private Og Publiqve Byg. Samt Stadens Og Egnes Historie Og Forandringer Fra 70 Aar for Chrisi Fødsel Indtil Vore Tider*, Aalborg: J. P. Holtzberg, 1757.

Boesgaard, Einar (red.): *Nord-Sjælland*. København: Egmont, 1942.

Brock, Aske Laursen & Jelle van Lottum: 'Rural maritime labour migration to Copenhagen and Stockholm (1700–1800)', *Continuity & Change* 34, 2019, s. 231–252.

Brock, Aske Laursen: 'Hollænderne På Amager i 1700-Tallet: Et Samfund i Krise?' *Temp - Tidsskrift for Historie* 10, 20, 2020, s. 115–38.

Brock, Aske Laursen, Misha Ewen, Lucas Haasis, Margaret R. Hunt, and Annika Raapke: 'Forum Introduction: Gender, Intimate Networks, and Global Commerce in the Early Modern Period', *Itinerario* 46, 3, 2022, s. 316–24.

Canny, Nicholas (red): *Europeans on the Move: Studies on European Migration, 1500-1800*, Oxford: Clarendon Press, 1994.

Carmichael, Sarah G., Alexandra de Pleijt, Jan Luiten van Zanden, og Tine De Moor. 'The European Marriage Pattern and Its Measurement', *The Journal of Economic History* 76, 1, 2016, 196–204.

Chaney, Edward: *The Evolution of the Grand Tour: Anglo-Italian Cultural Relations since the Renaissance, London*: Frank Cass, 1998.

Dahlkild, Nan: 'Ferie for folket: omkring oprettelsen af Dansk Folke-Ferie', *Arbejderhistorie*, 31, 1988, s. 2–17.

Damgaard, Kjeld: 'Landstedet Claythorpe i Nyrup', *Folk og minder fra Nordsjælland*, 1999, s. 11–16.

———. 'Ørsholtgaard'. *Egebækken* 43, 2008, s. 16–29.

Davies, Robert C. 'Pilgrim-Tourism in Late Medieval Venice'. I Paula Findlen, Michelle Fontaine, og Duane J. Osheim (red.), *Beyond Florence: The Contours of Medieval and Early Modern Italy*, Stanford: Stanford University Press, 1994, s. 119–32.

De Lacombe de Vrigny, Jacques Philippe*: Travels through Denmark and Some Parts of Germany: By Way of Journal in the Retinue of the English Envoy, in 1702...Including The Military and Maritime State Therof...and a Map of the Isle of Huen. Done into English from the French Original*, London: J. Taylor, 1707.

De Moor, Tine, og Jan Luiten Van Zanden: 'Girl Power: The European Marriage Pattern and Labour Markets in the North Sea Region in the Late Medieval and Early Modern Period', *The Economic History Review* 63, 1, 2010, s. 1–33.

De Vries, Jan: *The Industrious Revolution Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Degn, Ole: 'Europæiske Handelsflåder passerende sundet i 1640', I Ole Degn (red.), *Tolden i Sundet: toldopkrævning, politik og skibsfart i Øresund 1429-1857,* København: Told- og Skattehistorisk Selskab, 2010, s. 279–94.

———: 'Town Development and Urban Population in the Danish Kingdom, ca. 1620-1680: From Prosperity to Crisis', I Søren Bitsch Christensen og Jørgen Mikkelsen (red.), *Danish Towns during Absolutism: Urbanisation and Urban Life, 1660-1848*, Aarhus: Aarhus University Press, 2008, s. 97–132.

Esser, Raingard: 'From Province to Nation: Immigration in the Dutch Republic in the Late 16th and Early 17th Centuries'. I Steven Ellis og Lud'a Klusáková (red*), Imagining Frontiers, Contesting Identities*, Pisa: Pisa University Press, 2006, s. 236-276.

Elsner, Jas, og Joan-Pau Rubiés: 'Introduction', I Jas Elsner og Joan-Pau Rubiés (red.), *Voyages & Vision: Towards a Cultural History of Travel,* London: Reaktion Books, 1999, s. 1–56.

Frausing, Mikael: 'Et Lykkeligt Fornuftsægteskab? Turistforeningen for Danmark Mellem Hjemstavnsturisme Og Eksportturisme ca. 1888-1967', *Kulturstudier* 1, 1, 2010, s. 25–52.

———. *Turistlandet*. 100 danmarkshistorier, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2021.

Galley, Chris: 'A Model of Early Modern Urban Demography', *Economic History Review* 48, 3, 1995, s. 448–69.

Gowing, Laura: *Domestic Dangers: Women, Words and Sex in Early Modern London*, Oxford: Oxford University Press, 1998.

Grønnegaard, Tim: 'Oldtiden i Helsingør Kommune' i *Trap Danmark* på lex.dk, 2018 https://trap.lex.dk/Oldtiden_i_Helsing%C3%B8r_Kommune (28/4/2023).

Gråbacke, Carina: *När folket tog semester: studier av Reso 1937-77*, Uppsala: Sekell Förlag, 2008.

Hajnal, John: 'European Marriage Pattern in Historical Perspective', I D.V. Glass and D.E.C. Eversley (red.), *Population in History*, London: Arnold, 1965, s. 101-143.

Hedegaard, Ole A.: *H.C. Andersen og Helsingør, 1826-27: digterens fornedrelses-år*. København, Bent Carlsen, 1981.

Helk, Vello: *Dansk-norske studierejser, 1661-1813*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1987.

Hjertholm, Morten, and Søren Schandorf: 'Den Unikke Restaurering Af Helsingørs Gamle Bykerne: 50-Års Jubilæet for Påbegyndelsen Af Byens Unikke Bybevarende Sanering', *Museerne Helsingørs Årbog 2021*, 2022, s. 36–51.

Johansen, Hans Christian: *Danish Population History, 1600-1939*. Odense: University Press of Southern Denmark, 2001.

———: 'Jens Hansen Har En Bondegård - Og Han Er En Af de Heldige', *Fortid Og Nutid* 1, 2007, s. 23-44.

Henry Kamen, *Early Modern European Society*, New Haven: Yale University Press, 2021.

Knudsen, Line Vestergaard: *De første sommerhuse,* 100 danmarkshistorier, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2022.

Kristensen, Peter Thule: 'Borgerskabets Pastorale. Cottageparken Som Pionerprojekt'. I Nan Dahlkild (red.), *Sommerlandets Arkitektur*, Charlottenlund: Museum Tusculanums Forlag, 2018, s. 59–80.

Larsen, Ulla: 'Charles Fenwick: en foretagsom englænder i Helsingør', *Folk og minder fra Nordsjælland*, 1999, s. 17–21.

Lauridsen, John: 'Et internationalt badested. - "Fanø Nordsøbad" mellem dansk og tysk 1890-1904', *Den jyske historiker*, 65, 1993, s. 79–94.

Linaa, Jette: 'Danish Is as Danish Does: Negotiating Ethnic Identities in Early Modern Elsinore, Denmark', *International Journal of Historical Archaeology* 24, 2, 2020, s. 284–317.

———: 'The Making of Diaspora Communities: Networks of Origin, Credit, Religion, Marriage and Spiritual Kinship among Migrants and Danes in Elsinore 1550-1660', I Jette Linaa (red.), *Urban Diaspora: The Rise and Fall of Diaspora Communities in Early Modern Denmark and Sweden*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2020, s. 151–89.

Lomine, Loykie: 'Tourism in Augustan Society (44 BC–AD 69)'. I John K. Walton (red.), *Histories of Tourism: Representation, Identity and Conflict*, Clevedon: Channel View Publications, 2005, s. 69–87.

Lucassen, Jan og Leo Lucassen: 'Migration, migration history, history. Old paradigms and new perspectives'. I Jan Lucassen and Leo Lucassen (red), *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives* (Bern: Peter Lang, 1997), s. 9–37.

Lucassen, Jan, og Leo Lucassen: 'The Mobility Transition Revisited, 1500– 1900: What the Case of Europe Can Offer to Global History', *Journal of Global History* 4, 3, 2009, s. 347–77.

Madsen, Lars Bjørn: *Monumenternes Helsingør,* Helsingør: Nordisk Forlag, 1997.

Manning, Patrick og Tiffany Trimmer: *Migration in World History*, Abingdon: Routledge, 2005.

Marshall, Joseph: *Travels through Holland, Flanders, Germany, Denmark, Sweden, Lapland, Russia, the Ukraine, and Poland, in the Years 1768, 1769, and 1770. In Which Is Particularly Minuted, the Present State of Those Countries, Respecting Their Agriculture, Population, Manufactures, Commerce, the Arts, and Useful Undertakings*, Vol. II. London: J. Almon, 1772.

Mikkelsen, Birger: *Kong Peder: en biografi af Peder Christensen, borgmester i Helsingør 1919-1946, Helsingør*: Nordisk Forlag for Videnskab og Teknik, 1991.

Mikkelsen, Jørgen: *Urbanisering og Bysystemer i Europa indtil ca. 1800*, Dansk Center for Byhistorie, 2012.

Moch, Leslie Page: *Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650*, Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press, 2003.

Mogstad, Asbjørn Løvendahl: 'Ny Liste over Mest Populære Attraktioner i Helsingør Overrasker: Se Hvem Der Fik Førstepladsen Foran Kronborg', *Helsingør Dagblad*, 1 December 2022.

Moryson, Fynes: *An Itinerary Containing His Ten Yeeres Travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turky, France, England, Scotland & Ireland*. Vol. I, Glasgow: J. MacLehose and sons, 1617.

Nellemann, George: 'Polske landarbejdere i Danmark', *Folk og kultur*, 1983, s. 1–28.

Noldus, Badeloch og Juliette Roding. *Pieter Isaacsz (1568-1625): court painter, art dealer and spy*, Turnhout, Brepolis, 2007.

Orvar Löfgren: *On Holiday: A History of Vacationing,* Berkeley: University of California Press, 1999.

Petersen, Carl: *En rejse i Danmark i vinteren 1674: Af en hollandsk købmands beretning*, København: Græbes Bogtrykkeri, 1908.

Parby, Jakob Ingemann: 'At blive... : migration og identitet i København, ca. 1770-1830'. Ph.d., Roskilde Universitet, 2015.

Pontoppidan, Henrik: *Reisebilder aus Dänemark*. København, Höst, 1890.

Poska, Allyson M.: 'The Case for Agentic Gender Norms for Women in Early Modern Europe'. *Gender & History* 30, 2, 2018, s. 354–65.

Rogers, Daniel: *A Discourse Touching Ye Present Estate and Gouuernement of the Kingdomes of Denmarke and Norwegen, with a Description of the Said Realmes, and Dominions Appertayninge Vnto Them*. *Camden Fifth Series* 49, 2016, s. 111–49.

Rostrup, Haavard: *Miranda i Danmark: Francisco de Mirandas danske rejsedagbog, 1787 – 1788*, København: Rhodos, 1985.

Schaffalitzky de Muckadell, Cai (red.), *Tidsskrift for Søvæsen 1922*, 93. Sølieutenant-Selskabet, 1923.

Sommerseth, Hilde L., Peter Ekamper, og Sølvi Sogner: 'Marriage Patterns and Residential Behaviour among Norwegian Women in Amsterdam, 1621–1720', *Continuity and Change* 31, 2, 2016, s. 175–209.

Thomsen, Asbjørn Romvig: 'Lykkens smedje? Social mobilitet og social stabilitet over fem generationer i tre jyske landsogne 1750-1850', Ph.d., Københavns Universitet, 2010.

———. *Uægte Børn Og Ugifte Forældre - Udstødte Eller Integrerede?: Illegimitetens Sociale Årsager Og Konsekvenser i Tre Jyske Landsogne 1750-1830*, Kerteminde: Landbohistorisk Selskab, 2005.

Tønnesen, Allan: H*elsingørs udenlandske borgere og indbyggere ca. 1550-1600*, Ringe: Misteltenen, 1985.

Topsøe-Jensen, Torben: *Fem mil langs Øresund: træk af Strandvejens historie*, København: Gyldendal, 1974.

Towner, John. 'The Grand Tour: A Key Phase in the History of Tourism', *Annals of Tourism Research* 12, 3, 1985, s. 297–333.

Urry, John: *The Tourist Gaze,* London: Sage Publications, 2002.

Van de Pol, Lotte og Erika Kuijpers: 'Poor Women's Migration to the City: The Attraction of Amsterdam Health Care and Social Assistance in Early Modern Times', *Journal of Urban History*, 32, 1, 2005, s. 44-60

Van Lottum, Jelle, og Sølvi Sogner: 'Magnus Og Barbara: Mikrohistorie i Nordsjø-Regionen På 1600-Tallet', *Historisk Tidsskrift* 85, 3, 2006, s. 377–401.

Van Lottum, Jelle*: Across the North Sea: The Impact of the Dutch Republic on International Labour Migration, c.1550-1850*, Amsterdam: Aksant Academic, 2007.

Van Tielhof, Milja: *The 'Mother of All Trades': The Baltic Grain Trade in Amsterdam from the Late 16th to the Early 19th Century*, Leiden; Boston: Brill, 2002.

Verhoeven, Gerrit: 'Forshadowing Tourism: Looking for Modern and Obsolete Features–or Some Missing Link–in Early Modern Travel Behavior (1675–1750)', *Annals of Tourism Research* 42, 2013, s. 262–83.

Weir, David R.: 'Rather Never than Late: Celibacy and Age at Marriage in English Cohort Fertility, 1541-1871', *Journal of Family History* 9, 4, 1984, s. 340–54.

Zanden, Jan Luiten van: *The Rise and Decline of Holland's Economy: Merchant Capitalism and the Labour Market*, Manchester: Manchester University Press, 1993.

Zelinsky, Wilbur: 'The Hypothesis of the Mobility Transition', *Geographical Review* 61, 2, 1971, s. 219–49.